

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ РЕФЕРЕНДУМУ

Тыва Республиканың референдумунун талазы-биле бадылаашкынның түннелдерин дугайында Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының 2001 чылдың май 6-да № 3 протоколу
Референдумунуң девискээр комиссияларының саны 18
Референдумунуң девискээр комиссияларының протоколдарының сан-медээлерин түннел көргөш, Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының доктаатканы болза:

1	Число участников референдума, внесенных в список участников референдума, включая участников референдума, внесенных в список дополнительно	157489
2	Число бюллетеней референдума, полученных участковыми комиссиями референдума (без учета бюллетеней участников референдума, досрочно проголосовавших в территориальной комиссии)	149074
3	Число бюллетеней референдума, выданных участникам референдума проголосовавшим досрочно, в том числе	006194
4	бюллетеней референдума, выданных участникам референдума, проголосовавшим досрочно в территориальной комиссии референдума	000576
5	Число погашенных бюллетеней референдума	052758
6	Число бюллетеней референдума, выданных участникам референдума на участке референдума в день голосования	082143
7	Число бюллетеней референдума, выданных участникам референдума, проголосовавшим вне помещения для голосования	008555
8	Число бюллетеней референдума, содержащихся в переносных ящиках для голосования (за исключением бюллетеней неустановленной формы)	008555
9	Число бюллетеней референдума, содержащихся в стационарных ящиках для голосования (за исключением бюллетеней неустановленной формы)	087906
10	Число действительных бюллетеней референдума	094131
11	Число недействительных бюллетеней референдума, в том числе	002330
12	- число недействительных бюллетеней референдума, содержащихся в переносных ящиках для голосования, в случае обнаружения в них большего числа бюллетеней, чем число заявлений участников референдума	000008
13	- число бюллетеней референдума, не содержащих отметок ни по одной из позиций	000286
13а	- число открепительных удостоверений для голосования на референдуме, полученных участковой комиссией референдума	002449
13б	- число открепительных удостоверений для голосования на референдуме, выданных участковой комиссией референдума участникам референдума на участке референдума до дня голосования	000877
13в	- число участников референдума, проголосовавших по открепительным удостоверениям для голосования на референдуме на участке референдума	000252
13г	- число погашенных на участке референдума открепительных удостоверений для голосования на референдуме	001572
14	Наименование вопроса, вынесенного на референдум Республики Тыва	15. Число голосов участников референдума, поданных
"Принимаете ли Вы Конституцию Республики Тыва?"		ДА 77601
"Принимаете ли Вы Конституцию Республики Тыва?"		НЕТ 16530

Протоколга кошкан хомудалдарның (билдиршишсинерини), актыларның болгаш өскө-
даа документиленериниң даңзызы:
Бадылаашкынны чорудуп, бадылаашкыннарны санап турда, хоойлукчулганы хажыткан
дугайында хомудалдар, билдиршишсинер Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязынга,
референдумунуң девискээр комиссияларынга, референдумунуң участок комиссияларынга
кырбээн.

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының шийтирилээни болза:
1. Тыва Республиканың Конституциязының төлөвилелиниң талазы-биле Тыва Республиканың
референдумун 2001 чылдың май 6-да болган деп санаар.
2. Тыва Республиканың Конституциязын Тыва Республиканың референдумунга хүлээп
алдыг деп санаар

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының даргазы Н.А. ОНДАР.
Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының даргазының оралакчызы
Л.М. ЯКУШКИНА.
Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының секретары Л.Б. КАРА-САЛ.
Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының кижигүннери: С.В.
Галактионов, С.И. Дамдин, Д.К. Долзатма, Д.И. Кольчиков, Ш.Ч. Монгуш, К.Ч.
Ооржак, В.А. Руденко, М.Ш. Самбала, С.Ч. Сат, Ш.Т. Семис-оол, Н.Х. Шагдыр-
оол.

Протоколду 2001 чылдың май 14-те 10 шаг 18 минутта тургускан.
Тайылбыр: Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының протоколун үш экземпляр
кылдыр тургускан болгаш Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының бүгү-ле олжуржуп
турар бадылаар эргелиг кижигүннери анаа ат салыр
Бадылаашкынның түннелдерин дугайында Тыва Республиканың Төп сонгулда
комиссиязының протоколунун бирги экземплярның хоолгазын Тыва Республиканың Төп
сонгулда комиссиязының бүгү-ле олжуржуп турар бадылаар эргелиг кижигүннери анаа ат
салганынын соонда массалыг информацияның республиканың күрүне чепсектеринче чорудар.

Тыва Республиканың девискээринге бадылаашкынның түннелдерин дугайында 2001 чылдың май 6-да № 2 ниити таблица

Референдумунуң ниити девискээр комиссияларының протоколдарының саны 18.
Референдумунуң ниити таблицаны үндезилеп тургускан девискээр комиссияларының протоколдарының саны 18

Референдумнун девискээр комиссияларының протоколдарының сан-медээлери	Референдумнун девискээр комиссиялары																			Итого
	Ак-Дову- ракская	Бай-Тай- гинская	Барун-Хем- чикская	Дзун-Хем- чикская	Каа-Хем- ская	Кызылская городская	Кызыл- ская	Монгун-Тай- гинская	О в ю р - ская	Пий-Хем- ская	Сут-Холь- ская	Тандын- ская	Тес-Хем- ская	Тоджин- ская	У л у г - Хемская	Ч а а - Хольская	Ч е д и - Хольская	Эрзин- ская		
1. Число участников референдума, внесенных в список участников референдума, включая участников референдума, внесенных в список дополнительно	6118	6224	7006	9377	7158	53255	11993	2816	4273	6763	4747	7464	4544	3669	9730	3541	4121	4690	157489	
2. Число бюллетеней референдума, полученных участковыми комиссиями референдума, (без учета бюллетеней участников референдума, досрочно проголосовавших в территориальной комиссии)	5928	6228	6980	12154	7159	42000	11966	2747	4380	6754	4934	7539	4600	3528	9617	3427	4234	4899	149074	
3. Число бюллетеней референдума, выданных участникам референдума, проголосовавшим досрочно, в том числе	23	194	661	93	0	699	411	527	596	9	432	184	367	766	254	48	72	858	6194	
4. — бюллетеней референдума, выданных участникам референдума, проголосовавшим досрочно в территориальной комиссии референдума	13	9	7	7	0	501	6	2	0	0	1	4	0	0	18	2	6	0	576	
5. Число погашенных бюллетеней референдума	431	588	1349	3457	2138	24372	4903	727	765	2805	739	2361	674	497	2721	1246	1542	1443	52758	
6. Число бюллетеней референдума, выданных участникам референдума на участке референдума в день голосования	5177	4954	4735	7953	4442	15003	5880	1312	2910	3685	3551	4377	3392	1906	6141	1958	2316	2451	82143	
7. Число бюллетеней референдума, выданных участникам референдума, проголосовавшим вне помещения для голосования	310	501	242	658	579	2427	778	183	109	255	213	621	167	359	519	177	310	147	8555	
8. Число бюллетеней референдума, содержащихся в переносных ящиках для голосования (за исключением бюллетеней неустановленной формы)	310	501	242	658	579	2427	778	183	109	255	213	621	167	359	519	177	310	147	8555	
9. Число бюллетеней референдума, содержащихся в стационарных ящиках для голосования (за исключением бюллетеней неустановленной формы)	5167	5137	5228	8039	4442	15657	6170	1839	3506	3693	3975	4561	3757	2672	6387	1992	2375	3309	87906	
10. Число действительных бюллетеней референдума	5358	5398	5356	8422	4929	17665	6821	1977	3545	3866	4072	5048	3862	2983	6736	2110	2614	3369	94131	
11. Число недействительных бюллетеней референдума, в том числе	119	240	114	275	92	419	127	45	70	82	116	134	62	48	170	59	71	87	2330	
12. — число недействительных бюллетеней референдума, содержащихся в переносных ящиках для голосования, в случае обнаружения в них большего числа бюллетеней, чем число заявлений участников референдума	0	0	0	0	0	5	0	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	8	
13. — число бюллетеней референдума, не содержащих отметок ни по одной из позиций	0	0	12	9	23	92	21	5	4	21	10	20	0	2	12	15	16	24	286	
13а.— число открепительных удостоверений для голосования на референдуме, полученных участковой комиссией референдума	52	105	130	140	174	772	127	50	48	170	85	110	55	90	135	42	89	75	2449	
13б.— число открепительных удостоверений для голосования на референдуме, выданных участковой комиссией референдума участникам референдума на участке референдума до дня голосования	18	35	42	58	97	171	61	9	48	40	31	59	28	2	36	26	73	43	877	
13в.— число участников референдума, проголосовавших по открепительным удостоверениям для голосования на референдуме на участке референдума	0	1	2	14	35	97	8	0	9	1	8	32	1	0	1	7	30	6	252	
13г.— число погашенных на участке референдума открепительных удостоверений для голосования на референдуме	34	70	88	82	77	601	66	41	0	130	54	51	27	88	99	16	16	32	1572	
14. Наименование вопроса, вынесенного на референдум Республики Тыва	15. Число голосов участников, поданных																			
“Принимаете ли Вы Конституцию Республики Тыва?”	4984	5155	5105	7596	3938	11194	5393	1801	3239	3383	3687	4162	3458	2722	5366	1692	2020	2706	77601	
“Принимаете ли Вы Конституцию Республики Тыва?”	374	243	251	826	991	6471	1428	176	306	483	385	886	404	261	1370	418	594	663	16530	

Ниити таблицаны 2001 чылдың май 14-те тургускан.
Тайылбыр: "Түннел" деп олжуржуп ниити таблицаның күгүлгө арынга долулар болгаш референдумунуң девискээр комиссияларының, ук девискээрге тургустулган
референдумунуң девискээр комиссияларының, референдумунуң участоктарының протоколдарының олжуржуп тургустулган бердигер сан-медээлерин түннел айттыр.
Ниити таблицаның бирги болгаш ийги экземплярлары Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының, референдумунуң комиссиязының протоколдарының дараалаштыр
бирги болгаш ийги экземплярларга түжүр турар.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 55-56 (16360-16361) ■ 2001 чылдың май 15, вторник ■ Ат салган шагы 20.00 ■ Садар өртөө 3 рубль.

Тыва Республиканың Конституциязының төлөвилелиниң талазы-биле Тыва Республиканың референдумунуң түннелдерин тодаратканының дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОНГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2001 чылдың май 14 № 63/278 Кызыл хоорай

2001 чылдың май 6-да Тыва Республиканың Конституциязының төлөвилелиниң талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) эр-тирер кылдыр доктаатканы Тыва Республиканың референдум болуп эрткен.

Тыва Республиканың Конституциязының төлөвилелиниң талазы-биле бадылаашкынның түннелдерин дугайында референдумунуң девискээр комиссияларының протоколдарында үндезилеш, референдумунуң киржикчилериниң даңзыларында кирген референ-

думунуң 157489 киржикчилеринден бүгү чоңуң бадылаашкынның референдумунуң бүрүткеткен 96892 киржикчи азы 61,52 хуузу киришкен деп, Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы тодараткан.

Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алгыры дээш референдумунуң 77601 киржикчи азы референдумунуң бадылаашкынга киришкен киржикчилериниң 80,45 хуузу бадылаан.

Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алгырында референдумунуң 16530 киржикчи азы бадылаашкынга

киришкен референдумунуң киржикчилериниң 17,14 хуузу удур бадылаан.

"Россия Федерациязының хамаатыларының сонгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунун 58 чүүлүгө, "Тыва Республиканың референдумунуң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунун 30 чүүлүгө дүүштүр болгаш референдумунуң девискээр комиссияларының протоколдарында үндезилеш, Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының ДОКТАА-

ДЫРЫ БОЛЗА:

1. Тыва Республиканың Конституциязының төлөвилелиниң талазы-биле Тыва Республиканың референдумун 2001 чылдың май 6-да болган деп санаар.

2. Тыва Республиканың Конституциязын Тыва Республиканың референдумунга хүлээп алдыг деп санаар.

3. Бо доктаалды, Тыва Республиканың референдумунуң талазы-биле бадылаашкынның түннелдериниң

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының даргазы Н.А. ОНДАР.
Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының секретары Л.Б. КАРА-САЛ.

дугайында Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының протоколун болгаш Тыва Республиканың девискээринге бадылаашкынның түннелдериниң дугайында ниити таблицаны "Шын" база "Тувинская правда" солун-нарга парлаар.

4. Тыва Республиканың Конституциязының сөзүглелин массалыг тиражыг парлап үндүрери-биле Тыва Республиканың Чазанче харылзажырын сүмелеп тур.

БҮГҮ ЖУРНАЛИСТЕР ЧЫГЛЫР

Эрткен пятницада Тываның Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң чаа сонгултурган кижигүннериниң баштайгы организастыг хуралы болуп эрткен. Хуралды Журналистер эвилелиниң даргазы Р.В. Тас-оол удуртуп эрттирген. Анаа оок мурнунда Журналистер эвилелиниң даргазының оралакчызы турган Надежда Антүфьева чоокта чаа сонгуктан харысалгалыг секретарь В.В. Журавлевка ажил-херекчи яны-бүрү документацияны болгаш дадыыр акшазын хүлээткен. Оон соонда чаа тургустунган каттышкан журналистер эге организациязының билдиршишиниң хүлээп алган болгаш ону тургустунган деп бадылаан. 12 кижигүннүг чаа эге организацияның секретары — Елена Локоткова болган. Эге организацияларын секретарьлары ала-чайгаар баштаар чериниң кижигүннери алаар, ынчангаш Е. Локоткова биле ол-ла чаа эге организациядан

Надежда Антүфьева олар Тываның Журналистер эвилелиниң баштаар чериниң кижигүннери болган. Чаа ийи кижигүн-биле каттай ында ам ниитизи-биле 18 кижигүннүг тургустунган ол.

Хуралга октябрьның 19-та Тываның Журналистер эвилелиниң бүгү кижигүннериниң хуралын эрттирер дугайында шийтирлини база хүлээп алган. Анаа Тываның Журналистер эвилелиниң эге байдальны дугайында айтыргыны чугаалажыр.

Тываның Журналистер эвилелиниң баштаар чери ук хуралга кижигүннериниң дадыыр чылдазынын дугайында айтыргыны шыңгы кичээнгейни укладырын чугаалашкан. Оон мурнунда чылдарда дадыыр төлөвейн турган кижигүннер бир чылда 20 рубль дадыыры биле каттай ийи чылдың — 2001-2002 ч.ч. 50-50 чүс акшазын база чаа шыңзылга дээш 120 рубльди база ийи херек чуруун дужаар ужурулг. Чаа шыңзылганы

дүрген холга алыры-биле республикада бүгү ЖЭ кижигүннеринге дадыырын болгаш чуруктарын хамааржып турары эге организацияның секретарына эккеп дужаарын диннадып тур. Ийи чылдың дадыырын дараазында чыл үмүзүнде чүге чып турарыл дээрге, 2002 чылдың январь 13-те Россияның Журналистер хундуе түнээр "Агальма-толитово перо" мөөрейге баш удур белеткенири-биле ыпчаар чып турар.

Бир эвес кайы-даа эге

организацияда хаара туттунмаан кижигүннер бар болза, ЖЭ даргазы Роман Тас-оол, оок оралакчызы Александр Шоюн, харысалгалыг секретары В.В. Журавлев олар-биле харылзажырын сүмелеп тур.

Октябрьның 19-та ужурашкыже, журналистер! Светлана БЛЧЫР, "Шын" солун редакциязының журналистер эге организациязының секретары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН КОНСТИТУЦИЯЗЫ

2001 чылдың май 6-да Тыва Республиканын референдумунга хүлээп алган.

Бис, Тыва Республиканың хой националдыг чоңу,
— бодувустун эрге-ажыктарыысты болгаш тура-соруувусту илереттишаан;

— буяныг болгаш чөптүг чорукка бүзүрелди биске дамчыдып берген өбелеривистин төөгүлүг чачылдарыга болгаш мезү-шынар талазы-биле принциптеринге даянмышаан, Тыва Республиканың тускайлап онзагайын болгаш оон эрге-хоойлу байдалын барымдаалавышаан;

— юркинин эргелерин болгаш хосталгаларын дээди үнелиг чүүл деп хүлээп көрбүшаан, демократтыг ниитилелдин хөгжүлденин хүлээп алдыгын принциптерин сагывышаан;

— Тыва Республиканың политиктиг, социал-экономиктиг болгаш культура талазы-биле хөгжүлдэи дээш амгы болгаш келир үдегиз салгалдарын мурнунга бодувустун хары-салгавысты медереп билбүшаан;

— Тыва Республиканын улусунун чаагай чоруун болгаш чечектелишкенин хандыраарынче чүткүвүшаан;

— Россия Федерациязынын Конституциязынын чүүлдерин удуртулга болдурга, бо Конституцияны хүлээп ап база ону Тыва Республиканың Үндэин Хойлузу кылдыр чарлап тур бис.

БИРГИ БӨЛҮК

1-ге. КОНСТИТУЦИЯЛЫГ ТУРГУЗУГНУН ҮНДЕЗИННЕРИ

1 чүүл. Тыва Республиканың эрге-байдалы

1. Тыва Республика-Тыва — Россия Федерациязынын составында кирип турар демократтыг эрге-хоойлулук күрүне, боду Конституциялыг болгаш хоойлудулгалыг.

2. Тыва Республика болгаш Тыва деп аттар бир дөмей үжүр-уткалыг.

3. Тыва Республиканын конституция эрге-хоойлулук байдалы Россия Федерациязынын Конституциязы-биле болгаш бо Конституция-биле тодараттынар. Тыва Республиканын конституция эрге-хоойлулук байдалын чүгге федералдыг конституция хоойлузунга дүштүр Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың аразында кайызынын-даа чөпшээрэжилгези-биле ескертип болур.

2 чүүл. Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгалары

Кижини, оон эргелери болгаш хосталгалары дээди үнелиг чүүл болур. Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын хүлээп ап көөрү, сагыры болгаш камгалаары — Тыва Республиканың хүлээлгези

3 чүүл. Улусчу эрге-чагырга

1. Тыва Республиканын девискээринде чурттап турар хой ангы националдыг бүгү хамаатылар Тыва Республиканың чоңу болур.

2. Тыва Республиканың чүгге бодунун эргелеп-башкаар чүүлдеринге болгаш бүрүн эргелеринге хамаарыштыр Тыва Республиканын чоңу эрге-чагырганын кара чангыс үндэин дөзү болгаш элдикчиин болур, бодунун эрге-чагырганын ол болу, а ол ышкаш күрүне эрге-чагырганын органнын база тус черде бот-башкарылга органнын дамчыштыр боттандыраар.

3. Тыва Республикага эрге-чагырганы кым-даа кара туразында ээлеп ал болбас. Эрге-чагырганы ээлеп алгыры азы эрге-чагырганын бүрүн эргелерин кара туразында ээлеп алгыры хоойлу эзуугаар истеп сүрдүрер.

4. Тыва Республиканың чоңунун эрге-чагырганынын дээди дорт илерээшкени болза, референдум болгаш күштүг бооп турар хоойлудулга эзуугаар чорудар хостуг сонгулдалар болур.

4 чүүл. Тыва Республикага хамааты болуру

Россия Федерациязында доктаатылган чангыс аай хамааты эргезин эзуугаар Тыва Республиканын девискээринде чурттап турар Россия Федерациязынын хамаатылары Тыва Республиканың база хамаатылары болур болгаш бүгү эргелерин база хосталгаларын эдилээр, ол ышкаш Россия Федерациязынын Конституциязында болгаш Тыва Республиканын Конституциязында көрдүнгөн бир ден хүлээлгелерин күсөдир үжүрлүг.

5 чүүл. Күрүне дылдары

1. Тыва Республиканың күрүне дылдары тыва болгаш орус дылдар болур.

2. Тыва Республика бүгү националдарнын төрөөн дылын камгалап арттырар, эргезин сагырынга, ону өөренир болгаш сайзырадыр аргаларын тургузарынга магадылалдарны хандыраар.

6 чүүл. Тыва Республиканын девискээри

Тыва Республиканын девискээри бүдүн-бүрүн, хуваатынмас болгаш чүгге федералдыг хоойлу-биле база Тыва Республиканын конституция хоойлузу-биле көрдүнгөн чурум эзуугаар ескертинген бооп болур.

7 чүүл. Административтиг девискээр тургузуу

Тыва Республика бодунун административтиг девискээр тургузуун болгаш ону ескертиринин чурумун чоңун шөгүткүдүн бээр чурттап келген черлеринге үндэзилеп база тус черин географтыг байдалын, муниципалдыг тургузулганын экономиктиг хөгжүлденин деңгелин, чоңунун санын болгаш өске-даа факторларын барымдаалап, Тыва Республиканын конституция хоойлузунга дүштүр боду доктаадыр.

8 чүүл. Тыва Республиканың эрге-хоойлу системасы

1. Тыва Республиканын эрге-хоойлу системанын Тыва Республиканын Конституциязы, Тыва Республиканың конституция хоойлулары, Тыва Республиканың хоойлулары болгаш Тыва Республиканың өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актылары тургузар.

2. Россия Федерациязынын Конституциязы эң дээди юридиктиг күштүг акт болбушаан, а ол ышкаш федералдыг конституция хоойлулары, Россия Федерациязынын Конституциязын эзуугаар Россия Федерациязынын эргелеп-баштаар чүүлдерин азы Россия Федерациязы биле Россия Федерациязынын субъектилеринин кады эргелеп-баштаар чүүлдерин биле көрдүнгөн айтырылгарга хамаарыштыр хүлээп алдыгын федералдыг хоойлулар, Россия Федерациязынын делегей керээзлери Тыва Республиканын девискээринге дорт күштүг

9 чүүл. Күрүне эрге-чагырганын аңгылаарынын принциптери

1. Тыва Республиканын күрүне эрге-чагыргазы хоойлу жуулга, күсөкчи болгаш суд эрге-чагыргазы кылдыр аңгылаанынга үндэзилеп боттанып турар.

2. Хоойлудулга, күсөкчи болгаш суд эрге-чагыргазынын органны бот-тускайлап.

10 чүүл. Күрүне эрге-чагырга органнынын системасы

1. Тыва Республиканың хоойлудулга (төлээлгө) болгаш күсөкчи күрүне эрге-чагырга органнынын системанын республика боду Россия Федерациязынын конституциялыг тургузуунун үндэзининге, күрүне эрге-чагырганын төлээлгө болгаш күсөкчи органнын организастаарынын ниити принциптеринге дүштүр тургузар. Суд эрге-чагырганын органнынын системасы федералдыг конституция хоойлузу-биле тургустунар.

2. Хоойлудулга эрге-чагырганын Тыва Республиканын

Улуг Хуралы — Тыва Республиканың парламентизи боттандыраар. Тыва Республиканың Улуг Хуралы ийи палатадан — Төлээлекчилер палатазындан болгаш Хоойлудулга палатазындан тургустунар.

3. Күсөкчи эрге-чагырганы Тыва Республиканың Чазза боттандыраар. Тыва Республиканың Чаззан бүгү-ниити дең болгаш дорт сонгулда эргезинге үндэзилеп, чажыт бадылаашкын-биле сонгулар Тыва Республиканың Чаззаның Даргазы баштаар.

4. Суд эрге-чагырганын федералдыг судтар болгаш Тыва Республиканын судтары — Тыва Республиканын Конституция суду болгаш чаргы чарар судтар боттандыраар.

11 чүүл. Тус черин бот-башкарылгазы

Тыва Республикага бодунун бүрүн эргелерин боттандыраарыга Россия Федерациязынын Конституциязынын, федералдыг хоойлуларын, бо Конституциянын база Тыва Республиканын хоойлуларын тодараткан хемчээлинге бот-тускайлап, тус черин бот-башкарылгазы хүлээп көрдүнүп база магадылаттынып турар.

12 чүүл. Социал политика

1. Тыва Республиканын кижиниң төлөптүг амыдыралын болгаш хостуг хөгжүлдэин тургузар болгаш хандыраарынче утланган социал политиканы чорудар.

2. Тыва Республикага кижилерин күш-ажылы болгаш кадыкшылы камгалаттынар, өг-бүлөгө, иелерге, адаларга болгаш чаштарга, инвалидтерге болгаш назылап кыраан кижилерге күрүне деткимчези хандырттынар, күрүненин пенсия хандырылганын, кадык камгалалынын, страхованиенин, а ол ышкаш аныктарга профессионал болгаш социал деткимченин системалары хөгжүүр.

13 чүүл. Өнүгү эргениң болгаш экономиктиг ажил-чорудулганын хостуунун магадылалдары

1. Тыва Республикага экономиктиг девискээрин чангыс аайынын бараанарынын, ачы-дузаларын болгаш сан-хөө хөрөнгилеринин хостуг шимчээшкени, адаанакылганы деткири, экономиктиг ажил-чорудулганын хостуун магадылап турар.

2. Тыва Республикага хуу, күрүне, муниципалитет болгаш өске-даа өнүгүн хевирлери бир денге камгалаттынар.

14 чүүл. Чер, чер иштинин байлактары болгаш өске-даа бойдус курлаавылары

1. Тыва Республиканын девискээринде чер, чер иштинин байлактары болгаш өске-даа бойдус курлаавылары Тыва Республиканын чоңунун амыдырал-чуртталганын болгаш ажил-чорудулганын үндэзини кылдыр ажылаттынар.

2. Тыва Республиканын девискээринге черни, чер иштинин байлактарын болгаш өске-даа бойдус курлаавыларын Тыва Республиканын чоңунун эрге-ажыныга болгаш Россия Федерациязынын Конституциязынын, федералдыг хоойлуларын, Тыва Республиканын хоойлуларын болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларынын чүүлдеринге дүштүр ээлээрин, ажылаарын болгаш айылап башкаарын боттандыраар.

3. Черни өнүгү болдарынын айтырылгарын чер ажыгалдынын төөгүдөн тургустунган хевирлерин база черлерин чамдык категорияларын тускай сорулга көрдүнгөн хөвээр арттыраарын болгаш деткирин барымдаалап, федералдыг хоойлудулга болгаш Тыва Республиканын конституция хоойлулары-биле таарыштыр шийтирилээр.

4. Тыва Республиканын девискээринге черге хуу өнүгүн хевирин Россия Федерациязынын Конституциязы, федералдыг хоойлулар, а ол ышкаш Тыва Республиканын конституция хоойлулары-биле тодардыр.

15 чүүл. Идеологиянын хой хевирлиг болуру

1. Тыва Республикага идеологиянын хой хевирлиин хүлээп аары көрдүнүп турар.

2. Кандыг-даа идеология күрүнени бооп азы сагыры албан кылдыр доктаатылган бооп болбас.

3. Тыва Республикага партияларын хой хевирлиин хүлээп ап турар.

4. Тыва Республиканын девискээринде херек кырында бар политиктиг партиялар, хой-ниити каттыжышкыныры хоойлу мурнунга бир дөмей дең болур.

5. Сорулгалары азы хөдөилишкенин Россия Федерациязынын конституциялыг тургузуунун үндэзинин күш-биле ескертиринче болгаш оон бүдүн-бүрүн турарын үрээзинге, Тыва Республиканын конституция-эрге-хоойлулук байдалын хоойлууга дүшпөс арга-биле ескертиринче, күрүнени айылы чок чорунун үрээдэринге, чепсекти бөлүктүр тургузарынче, социал, сөөк-язы, национал болгаш шажын-чүдүлгө өжөөнөжилгезин өөскүдеринче утланган хой-ниити каттыжышкынынын тургузары болгаш оларнын ажил-чорудулганын чорудары хоруттлуг.

16 чүүл. Тыва Республиканын күрүне демдектери болгаш найысылалы

1. Тыва Республика күрүне демдектерлиг — туктук, сулелиг, гиминиг. Тыва Республиканын күрүне демдектеринин кандыг болурун болгаш оларны ажылаарынын чурумун Тыва Республиканын конституция хоойлузу-биле доктаадыр.

2. Тыва Республиканын найысылалы Кызыл хоорай болур. Найысылалдын эрге-байдалы Тыва Республиканын конституция хоойлузу-биле доктаатынар.

17 чүүл. Конституциялыг тургузуунун үндэзининин дээди эргелиг болуру

1. Тыва Республиканын Конституциязынын бо эргезинин чүүлдери Тыва Республиканын конституциялыг тургузуунун үндэзинин тургузар болгаш чүгге Тыва Республиканын референдумга ескертиген туруп болур.

2. Бо Конституциянын кандыг-даа чүүлдери Тыва Республиканын конституция тургузуунун үндэзининге чөрүшкөк бооп болбас.

II-ге. КИЖИНИН БОЛГАН ХОСТАЛГАЛАРЫ БОЛГАН ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

18 чүүл. Эргелерин болгаш хосталгаларын аңгылааттырмазы

1. Тыва Республиканын девискээринде чурттап турар Россия Федерациязынын хамаатыларын кол эргелери болгаш хосталгалары аңгылааттынмас болгаш кижини бүрүзүгө төрүмүндөн хамааржыр.

2. Россия Федерациязынын Конституциязында болгаш Тыва Республиканын Конституциязында быжыглаттыган кижинин болгаш хамаатынын эргелери база хосталгалары Тыва Республикага камгалаттынар болгаш магадылалдарны.

3. Кижиниң болгаш хамаатынын эргелерин база хосталгаларын быжыглап турар делегей эргезин ниити хүлээп көрдүнгөн принциптери база нормалары Тыва Республиканын девискээринге Россия Федерациязынын Конституциязынын, Россия Федерациязынын делегей керээзлеринин, федералдыг хоойлуларын чүүлдеринге дүштүр ажылаттынар.

4. Тыва Республиканын девискээринге кижинин Россия Федерациязынын Конституциязында, конституция болгаш өске-даа федералдыг хоойлуларда магадылаттыган эргелерин болгаш хосталгаларын кым-даа казыыр азы оон хоойлу эзуугаар

эргелерин, федералдыг хоойлуда көрдүнгөн таварылгаларын санааска, кызыгаарлаар эрге чок.

19 чүүл. Эргелерин болгаш хосталгаларын дең болуру

1. Бүгү кижилер хоойлу мурнунга бир дөмей дең болур.

2. Тыва Республикага кижиниң болгаш хамаатынын Россия Федерациязынын Конституциязында чарлаттыган эргелеринин база хосталгаларынын эр, херээженнинден, сөөк-язынын, националындан, дыл-домаандан, өнчү-хөргөзгенин болгаш албан-дужаалынын байдалындан, ызыгуурундан, чурттап турар черинден, шажын-чүдүлгөге хамаарылганындан, үзөл-бодалдарындан, хой-ниити каттыжышкынынын кырып азы кырбей турарындан, а ол ышкаш өске-даа байдалдарындан хамаарылга чокка дең болурун магадылап турар. Тыва Республиканын девискээринге социал, сөөк-язы, национал, дыл азы шажын-биле холбашкан демдектерин барымдаалап, хамаатыларын эргелерин кызыгаарлаарынын кандыг-даа хевирлери хоруттлуг.

20 чүүл. Амыдырал-чурттаар эрге

1. Кижини амыдырал-чурттаар эргелиг.

2. Амыдырал-чурттаар эрге кижиниң Россия Федерациязынын Конституциязы-биле, федералдыг хоойлулар-биле, Тыва Республиканын Конституциязы-биле болгаш Тыва Республикага кижилериниң ажил-чорудулганын аңгылааттынмас эргези-дир. Хамаатыларын амы-тыны, кадыкшылы, хууда хосталгазы болгаш айылы чок чорун күрүнени камгалалында турар.

21 чүүл. Кижиниң төлөптүг чорун

1. Кижиниң төлөптүг чорун күрүне камгалаар. Ону куду көрүп дорамчылаарынга чүү-даа чүвө үндэин болуп шыдаас.

2. Кымны-даа эриделге, күчүлгө, өске-даа каржы-дошкун азы кижини куду көрүп дорамчылаар аажылаага азы кеземчеге таварыштырып болбас. Кымны-даа оон болуун эки тура-биле чөпшээрэжилгези чокка эмиелге, эртем талазы-биле азы өске-даа дуржулга кылырынга ажыглап болбас.

22 чүүл. Хууда амыдыралга эрге

Тыва Республиканын девискээринге кижини бүрүзү Россия Федерациязынын Конституциязын эзуугаар дээп болбас хуу амыдыралдыг, бодунун болгаш өг-бүлө чажыттыг, бодунун ат-алдарын болгаш чаагай адын камгалаар, чаагалажыры, телефон-биле чугалажыры, почта, телеграф дамчыштыр болгаш өске-даа дымнадылары чажыт болур эргелиг. Хуу амыдыралдыг болур эргени чүгге суд шийтиринге үндэзилеп кызыгаарлап болур.

23 чүүл. Чурттаар оран-базынга эрге

1. Кижини бүрүзү чурттаар оран-базынга эргелиг. Кымны-даа кара тура-биле чурттаар оран-базын чок кылып болбас.

2. Күрүне эрге-чагырганын органны болгаш тус чер бот-башкарылганын органны чурттаар оран-базын тулун деткири, чурттаар оран-базынга эргени боттандыраарыга байдаларын тургузар.

3. Чедимес кижилерге, хоойлуда көрдүнгөн эзуугаар чурттаар оран-базын хергелеп турар өске-даа хамаатыларга ону күрүне, муниципалдыг болгаш өске-даа чуртталга фондустарында хоойлуларда көрдүнгөн нормаларга дүштүр халаска азы бооп болунар төлөвир-биле бээр.

4. Чурттаар оран-базынга дээп болбас. Федералдыг хоойлуда доктаатылган таварылгаларда азы суд шийтиринге үндэзилеп дээрден башка, кым-даа чурттаар оран-базынче ында чурттап турар кижилерин чөпшээрели чокка кирер эрге чок.

24 чүүл. Националын болгаш дылын тодардыры

1. Кижини бүрүзү бодунун хамааржыр националын тодардыр болгаш айтыр эргелиг. Кымны-даа бодунун хамааржыр националын тодардырынче болгаш айтырынче албадап болбас.

2. Кижини бүрүзү төрөөн дылын ажылаар, харылзажылга, кижизидилге, өөредилге болгаш чогаалдыг дылын хостуу-биле шийип алыр эргелиг.

25 чүүл. Арын-нүүрүн хостуу болгаш чүдүлгенин хостуу

Кижини бүрүзүгө кандыг-даа шажынга чааскаан азы өске кижилер-биле кады чүдүүр азы кандыг-даа шажынга чүдүвөс, шажынчын болгаш өске-даа үзүлдерин хостуу-биле шийип алыр болгаш солуур, кандыг үзүлдерин болур болгаш оларны негедерид база оларга дүштүр бодун ап чорур эргени кириштирибашаан, арын-нүүрүн хостуун кандыг чүдүлгелиг болурунун хостуун магадылап турар.

26 чүүл. Угаан-бодалдын болгаш сөстүн хостуу

1. Кижини бүрүзүгө угаан-бодалдын болгаш үзүлдерин хостуун магадылап турар.

2. Кижини бүрүзүгө бодунун бодалдарын, политиктиг болгаш социал үзүлдерин илериди сорулга-биле, бир эвес ол өске кижилерин Конституцияда көрдүнгөн эргелерин болгаш хосталгаларын, күрүнениң болгаш ниитилелдин айылы чок чорун азы хой-ниитин мезү-шынар негеделерин үрөвөс болза, сөстүн хостуу магадылаттынар.

3. Тыва Республиканын девискээринге социал, сөөк-язы, национал азы шажын талазы-биле көөр хөөн чок болгаш өжөөнөшкөк чорукту өөскүдү пропагандала азы агитацияны болдурбас. Дайынын, ол ышкаш социал, сөөк-язы, национал, шажын азы дыл талазы-биле артык талалыг дээрзин пропагандалаары хоруттлуг.

4. Кым-даа бодунун санал-бодалдарын болгаш үзүлдерин илеридириче азы олардан ойталаарынче албадыттыган туруп болбас.

5. Кижини бүрүзү информацияны хоойлууга дүштүр кандыг-даа арга-биле хостуу-биле дилеп тывар, алыр, дамчылар, бүдүрер болгаш негедерид эргелиг. Күрүне чажыды болур медээлерин даңызы федералдыг хоойлу эзуугаар тодараттынар.

6. Тыва Республиканын девискээринге Россия Федерациязынын Конституциязын эзуугаар федералдыг хоойлуларын тодараткан хемчээлинге дүштүр массалыг информациянын болгаш парлалганын хостуу магадылаттынар.

27 чүүл. Каттыжышкынын тургузар эрге

1. Кижини бүрүзү бодунун эрге-ажыктарын камгалаары-биле профессионал эмгектер тургузар эргезин кириштирибашаан, каттыжышкынын тургузар эргелиг. Тыва Республиканын девискээринге хой-ниити каттыжышкынынын ажил-чорудулганын хостуу федералдыг хоойлуларга дүштүр магадылаттынар.

2. Кым-даа кандыг-бир каттыжышкыныг киреринче азы аңаа бактап турарынче албадыттыган туруп болбас.

28 чүүл. Сонгуур болгаш сонгулар эрге

1. Тыва Республиканын девискээринде чурттап турар Россия Федерациязынын хамаатылары Россия Федерациязынын Конституциязынын, федералдыг хоойлуларын болгаш Тыва Республиканын Конституциязынын чүүлдерин эзуугаар Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын күрүне эрге-чагырга органнынче база тус черин бот-башкарылга органнынче сонгуур болгаш сонгулар, Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканын девискээринге чорудар Россия Федерациязынын референдумунга, өске-даа референдумга киржир эргелиг.

2. Тыва Республиканын девискээринде чурттап турар Россия Федерациязынын хамаатылары күрүнени эргелеп башкаарынга дорту-биле-даа (хей-ниити болгаш профес-сионал каттыжышкынар база экилдер дамчыштыр), эрге-чагырганын төлээлекчи федералдыг болгаш республикада

органнынче боттарынын сонгул алган төлээлерин дамчыштыр-даа киржир эргелиг.

29 чүүл. Хуу өнчүлүг болурунга эрге

1. Хуу өнчүлүг болурунга эргени хоойлу камгалап турар.

2. Кижини бүрүзү өнчүзүгө эт-хөргөзүлгө болур эргелиг, ону боду чааскаан азы өске кижилер-биле кады эдилээр, ажыглаар азы айылап башкаар.

3. Кым-даа суд шийтири чокка бодунун эт-хөргөзүлгө хавыркан туруп болбас. Эт-хөргөзүлгө күрүне болгаш муниципалдыг хергелелин албадал-биле дамчыдып бээрин чүгге оон орнун баш удур болгаш дең үнелиг кылдыр тургузуп бергенде, боттандырып болур.

4. Өнчүү салгап алыр эрге магадылалдыг.

30 чүүл. Күш-ажыл кылыр эрге

(Уланчызы. Эгези 2-ги арылда).

43 чүүл. Хоойлуңуң деңир күжү

1. Харысылганы доктаадыр азы аартадыр хоойлу деңир эңгир күш чок.

2. Үлгөттүңиң турар үеде хоойлу-дүрүм үрээшкини деп санаттынмай турган үлгөлдиг дээш кым-даа харысалгага онаашпас. Хоойлу-дүрүм үрээшкининиң соонда ол дээш харысалга чайлаттыңан азы чийгээн болза, чаа хоойлу ажылглаттынар.

44 чүүл. Хүлээлгелерниң дең болуру

Хамааты бүрүзү хоойлуда көрдүнгөниң езугаар өске хамаатылар-биле дең хүлээлгелерлиг.

45 чүүл. Тыва Республиканың Конституциязын болгаш Тыва Республиканың хоойлударын сагыры

Кижилер бүрүзү Тыва Республиканың Конституциязын болгаш Тыва Республиканың хоойлударын сагыр, өске кижилерниң эргелерин, хосталгаларын болгаш төлөптүг чорун хүндүлээр хүлээлгелиг.

46 чүүл. Шериг албанынга киржири

Россия Федерациязының хамаатызы шериг албанын эрттирер. Хамаатыларын шериг албанынга азы ону солаан хамааты албанга кириштирериниң чуруму федералдыг хоойлу езугаар доктааттынар.

47 чүүл. Долгандыр хүрээлелди камгалаары

Кижилер бүрүзү бойдушту болгаш долгандыр хүрээлелди камгалаар, бойдуз байлактарынга камныр болур хүлээлгелиг.

48 чүүл. Төөгүнүң, культураның болгаш угаан-бодалдың салгал дамчыыр үнелиг чүүлдерин камгалаары

Кижилер бүрүзү төөгүнүң, культураның болгаш угаан-бодалдың салгал дамчыыр үнелиг чүүлдерин камгалаар дугайында сагыш салыр, төөгүнүң, культураның болгаш бойдузун тураскаалдарын камнаар хүлээлгелиг.

49 чүүл. Ада-иедериниң болгаш уругларын хүлээлгелери

1. Ада-иелер болгаш оларны солуп турар кижилер уругларын назы четкиже азыраар болгаш кижиздер база оларнын кол нийти билгит алырын хандырар хүлээлгелиг.

2. Күш-ажыл кылып шыдаар назы четкен харысалга онаап болур уруглары назылап кыран болгаш өске кижиниң дузанын кереттээр аларган ада-иезин азыраар хүлээлгелиг.

50 чүүл. Үндүрүглер болгаш чыылдалар төлээр хүлээлге

Кижилер бүрүзү хоойлу езугаар доктааттыңан үндүрүглер болгаш чыылдаларын төлээр хүлээлгелиг.

51 чүүл. Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын кызыгаарлары хоруглуг

1. Бо Конституцияда кол эргелерин болгаш хосталгаларын санап айтканы кижиниң болгаш хамаатының нийти хүлээп алдыңан өске-даа эргелерин болгаш хосталгаларын хүлээп көрбөзүн азы кыдыра көргөни ол кылдыр тайылбырлаттынмас ужурулуг.

2. Тыва Республикага кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын казыыр азы шөгөп кудуладыр хоойлудар үндүрбөс ужурулуг.

3. Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын чүгөле конституциялыг тургузугнуң үндэзинерин, өске кижилерин мезү-шынарын, калдыкшылы, эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын камгалаар, чурттуң камгалалын болгаш күрүнениң айыл чок чорун хандырар сорулга-биле федералдыг хоойлу езугаар чүгө эргежок чутула санаттынар хемчээлге кызыгаарлаан туруп болур.

52 чүүл. Кижиниң эргелериниң талазы-биле Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлөөлөкчү

1. Кижиниң эргелериниң талазы-биле Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлөөлөкчү болза кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын камгалаар, эвээш санныг национал улустарын эргелерин камгалаар, оларны күрүнө эрге-чагырга органның, тус черин бот-башкарылга органның, а ол ышкаш албан-дужаалдыг кижилерин сагырың болгаш хүндүлээр хандырар талазы-биле ажыл-чорудулганы боттандырар.

2. Кижиниң эргелериниң талазы-биле Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлөөлөкчүниң бүрүн эргелерин, ону томуларын болгаш оон ажыл-чорудулганын чурумун Тыва Республиканың конституция хоойлузуң езугаар тодаргайлаар.

III эге. СОНГУЛДАЛАР БОЛГАШ РЕФЕРЕНДУМ

53 чүүл. Тыва Республиканың референдуму

1. Тыва Республиканың референдуму Россия Федерациязын болгаш Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнеринге дүүштүр чорулар.

2. Тыва Республикага болган референдумга хүлээп алган шийтир бугудега албан күштүг болур болгаш немелде бадылаашкын негеттинмес.

54 чүүл. Күрүнө эрге-чагырганың болгаш тус чер бот-башкарылганын органның сонгулдалар

Россия Федерациязын болгаш Тыва Республиканың хоойлу-дүрүмнерин езугаар хамаатылар Тыва Республиканың Чазаның Даргазын, Тыва Республиканың Улуг Хуралын Төлөөлөкчилер палатанын болгаш Хоойлужулуг палатанын депутаттарын, төлөөлөгч органның депутаттарын база тус чер бот-башкарылганың сонгулдалыг албан-дужаалдыг кижилерин сонгуру.

55 чүүл. Сонгулда комиссиялары

1. Тыва Республикага сонгулдаларын организастаарын Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы болгаш күштүг болуп турар хоойлу-дүрүмнер езугаар тургузтунар өске-даа сонгулда комиссиялары боттандырар.

2. Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязы күрүнө органы болуп турар, оон эрге-байдалын болгаш бүрүн эргелерин федералдыг хоойлу-дүрүмнерге дүүштүр Тыва Республиканың хоойлузу тодаралыр.

IV эге. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЭРГЕЛЕП-БАШКАРАП ЧҮҮЛДЕРИ БОЛГАШ БҮРҮН ЭРГЕЛЕРИ

56 чүүл. Россия Федерациязын күрүнө эрге-чагырганын органныр-биле Тыва Республиканың бот-боттарының аразында харылзаатары

1. Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органнын күрүнө эрге-чагырганын федералдыг органныр-биле бот-боттарының аразында харылзаатарын Россия Федерациязын Конституциязын чүүлдеринге болгаш бо Конституцияга, Россия Федерациязын күрүнө эрге-чагырга органнын болгаш Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органнын аразында эргелеп-башкарап чүүлдерин база бүрүн эргелерин аңгылаарын дугайында керээрге дүүштүр, Россия Федерациязын күрүнениң болгаш девискээриниң бүдүн-бүрүн чорун, күрүнө эрге-чагырга системанын чыгыш аайын, Тыва Республиканың хой националдыг чонун эрге-ажыктарын камгалаарын, Тыва Республиканың социал-экономика хөгжүлдүгү база чаагай чору дээш бот-боттарын хүндүлгериң база бот-боттарының харысалгазын барымдаалар тургузар.

2. Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органныр Тыва Республиканың девискээринге комплекстик социал,

экономика, саң-хөө, экологтуг хөгжүлдүң күрүнө эргелеп-башкарылганы хандырар, республикага федералдыг бүрүн эргелерин боттандыраарыга салдар чедирер.

57 чүүл. Тыва Республиканың эргелеп-башкарап чүүлдерин болгаш бүрүн эргелериниң хевирлери

Тыва Республиканың эргелеп-башкарап чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерин Россия Федерациязын болгаш Тыва Республиканың аразында эргелеп-башкарап чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерин аңгылаарын барымдаалар тодаралыр болгаш мындыг янылыг болур:

а) Тыва Республиканың эргелеп-башкарап чүүлдери болгаш бүрүн эргелери;

б) Россия Федерациязын болгаш Тыва Республиканың кады эргелеп-башкарап чүүлдериниң талазы-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелери;

в) федералдыг күсүкчиг эрге-чагырга органнын Тыва Республикага боттандыраары-биле дамчыдып берген бүрүн эргелери.

58 чүүл. Федералдыг бүрүн эргелерин боттандыраары Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органнын киржилгези

1. Тыва Республика федералдыг бүрүн эргелерин боттандыраары Россия Федерациязын болгаш Тыва Республиканың күрүнө органнын дамчытыр Россия Федерациязын Конституциязында база Россия Федерациязын хоойлужулугазында доктааткан хемчээлдерге болгаш хевирлерге киржир.

2. Россия Федерациязын Конституциязын езугаар Россия Федерациязын эргелеп-башкарап чүүлдери болза:

а) Россия Федерациязын Конституциязын болгаш федералдыг хоойлударын хүлээп алыр болгаш өскертири, оларын сагыш турарын хынаар;

б) Россия Федерациязын федералдыг тургузуу болгаш девискээри;

в) кижиниң болгаш хамаатының эргелерин болгаш хосталгаларын дүүштүр таарыштыраар болгаш оларны камгалаары; Россия Федерациязын хамааты болуру; национал эвээш улустарын эргелерин дүүштүр таарыштыраар болгаш оларны камгалаары;

г) хоойлужулуга, күсүкчиг болгаш суд эрге-чагырганын федералдыг органнын системаны тургузары, оларны организастаарын болгаш оларны ажыл-чорудулганын чурумун доктаадыр; күрүнө эрге-чагырганын федералдыг органнын хевирлер тургузары;

д) федералдыг күрүнө өңчү болгаш ону башкараары;

е) федералдыг политикаын үндэзинерин доктаадып тургузары болгаш Россия Федерациязын күрүнө, экономика, экология, социал, национал база культура талазы-биле сайзырал-хөгжүлдүң федералдыг программалары;

ж) чыгыш аай рыноктуң эрге-хоойлу үндэзинерин доктаадып тургузары; саң-хөө, валюта, каапыл чериниң талазы-биле таарыштырылга, акшаны немей үндүрери, өртек политикаын үндэзинерин; федералдыг банкларын кириштир федералдыг экономикага албан черлери;

з) федералдыг бюджет, федералдыг үндүртүр болгаш чыылдалар; регионнар хөгжүлдүң федералдыг фондлары;

и) федералдыг энергетика системасы, адролуг энергетика, чаштыр материалдар; федералдыг транспорт, аргыкылга оруктары, информация болгаш харылзаа; космоска ажыл-чорудулга;

к) Россия Федерациязын даштыкы политиказы болгаш делегей харылзаалары, Россия Федерациязын делегей керээлери; дайын болгаш тайбың айтырылгы;

л) Россия Федерациязын даштыкы экономикага харылзаалары;

м) камгалал болгаш айыл чок чорук; камгалал бүдүрүлгези; боо-чепсек, ок-чепсек, шериг техниказы болгаш өске-даа шериг хөргөңиниң садарын болгаш садым алырын чурумун тодаралдыр; хораның бүдүмелдерин, наркотикти чүүлдерин бүдүрери болгаш оларны ажылаарын чуруму;

н) Россия Федерациязын, күрүнө кызыгаарын, далай агаар девискээрин, агаар дөпгемин, онзагай экономика зоназын болгаш дил эриктирин чок-кавызын эрге-байдалын тодаралдыр база камгалаары;

о) суд тургузуу; прокуратура; кеземче, кеземче-чорудулга болгаш кеземче-күсүлдө хоойлужулугазы; келдерел болгаш өршөөл көргүзери; хамааты негелде, хамааты негелде-чорудулга болгаш арбитраж-чорудулга хоойлужулугазы; угаан-бодал өңчүзүн эрге-хоойлу езугаар таарыштырып башкараары;

п) федералдыг коллизия эргези;

р) метеорология албаны, стандарттар, эталоннар, метриктиг система болгаш үс санаашкыны; геодезия болгаш картография; географтыг черлерин аттары; албан езузунун статистика болгаш бухгалтер учеду;

с) Россия Федерациязын күрүнө шанналдары болгаш хүндүлүг аттары;

т) федералдыг күрүнө албаны.

59 чүүл. Россия Федерациязын Конституциязы-биле доктааткан Россия Федерациязын болгаш Тыва Республиканың кады эргелеп-башкарап чүүлдери

Россия Федерациязын Конституциязын, хоойлударын болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларын Россия Федерациязын Конституциязында болгаш Тыва Республиканың кады эргелеп-башкарап чүүлдери болза:

а) Тыва Республиканың Конституциязын, хоойлударын болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларын Россия Федерациязын Конституциязында болгаш федералдыг хоойлударга дүшкөн турарын хандырары;

б) кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын камгалаары; эвээш санныг аймак-сөөк националдыг улустарын эргелерин камгалаары; хоойлу-дүрүм, корум-чурум сагылганы, нийтиниң айыл чок чорун хандырары; кызыгаар зоналарын чуруму;

в) черин, чер иштин байлактарын, сутну болгаш бойдузун өске-даа курлавырларын элээриниң, ажыгтаарын болгаш аялал башкараарын айтырылгы;

г) күрүнө өңчүзүн аңгылаары;

д) бойдуз ажылгалы; долгандыр турар бойдуз хүрээлелин камгалалы болгаш экологтуг айыл чок чорун хандырары; онза камгалалдыг бойдуз девискээлери; төөгүнү болгаш культураны тураскаалдарын камгалаары;

е) кижизилгенин, өөрдилгенин, эртемниң, культураның, күш-культураның болгаш спорттун нийти айтырылгы;

ж) калык камгалал айтырылганы таарыштыр шийтирээр; өг-бүлени, иелерин, адаларын болгаш чаш назылыларын камгалаары; социал хандырылганы кириштирбишаан социал камгалал;

з) хоозуралдыг хай-халаптар, бойдуз халаптары, эпидемиялар-биле демиселдик хемчеглерин боттандыраары, оларны ужураарын чылаадыр;

и) Россия Федерациязын үндүртүр оналдаанын болгаш чыылдаларын нийти принциптерин доктаадып тургузары;

к) административтиг, административ-чорудулга, күш-ажыл, өг-бүлө, чурттаар оран-башын, чер, суг, арга-арыг хоойлу-дүрүмнери, чер иштин байлактарын, долгандыр хүрээлелди камгалаарын дугайында хоойлу-дүрүмнер;

л) суд болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнын кадрлары; адвокаттар, нотариат;

м) эвээш санныг этниктиг нийтижилгелерин шаг-төөгүдөн бээр чурттап келген черлерин болгаш амьдыралың чанчыл болган оорун-хевирин камгалаары;

н) күрүнө эрге-чагырганын органнын болгаш тус черин бот-башкарылганын системаны организастаарын нийти принциптерин доктаадып тургузары;

о) Тыва Республиканың делегей чергелиг болгаш даштыкы экономикага харылзааларын дүүштүр таарыштыраары, Россия Федерациязын делегей керээлериң күсүсидири.

60 чүүл. Тыва Республикага федералдыг күрүнө эрге-чагырганын бүрүн эргелерин боттандыраары

1. Россия Федерациязын Конституциязында дүүштүр федералдыг күсүкчиг эрге-чагырга органныр боттарының бүрүн эргелериниң чамдык кезин боттандыраары-биле Тыва Республикага девискээр органнын тургузуп, чогуур албан-

дужаалдыг кижилерин томулап болур.

2. Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырганын органныр үстүндө айттыңан органныр оларның ажыл-чорудулганын болгаш ажылдарына эргежок чутула байдалдарын тургузарына деткимче көргүзөр.

61 чүүл. Россия Федерациязын болгаш Тыва Республиканың кады эргелеп-башкарап чүүлдериниң талазы-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелери

1. Россия Федерациязын күрүнө эрге-чагырганын органныр-биле Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырганын органнын аразында кады эргелеп-башкарап чүүлдер талазы-биле бүрүн эргелерин аңгылаарын федералдыг хоойлудар-биле болгаш Тыва Республиканын политиктиг, экономика, социал, географтыг болгаш өске-даа онзагай чүүлдерин барымдаалар чогуур керээлери-биле боттандыраар.

2. Тыва Республика кады эргелеп-башкарап чүүлдерге хамааржыр айтырылгар талазы-биле федералдыг хоойлударын хүлээп алырына чедир, ол айтырылгарга хамаарышкан хоойлударын болгаш өске-даа нормативтиг эрге-хоойлу актыларын хүлээп алыр эргелиг.

3. Тыва Республика кады эргелеп-башкарап чүүлдерге хамааржыр айтырылгар талазы-биле федералдыг хоойлударын хүлээп алган таварылгада, Тыва Республиканың эргелериң база эрге-ажыктарын камгалаарын утланган федералдыг хоойлударын чогуур телевиделдерин Россия Федерациязын федералдыг Хуралын Күрүнө Думазың доктааткан чурум езугаар кириер эргелиг.

4. Россия Федерациязын болгаш Тыва Республиканың кады эргелеп-башкарап чүүлдериниң талазы-биле Тыва Республиканың бүрүн эргелери болза:

а) өөрдилгенин, калык камгалалын, эртемниң, культураның, туризмниң, күш-культураның болгаш спорттун системаны сайзырадыр;

б) чурттагыч чонун ажылдыг болурунга деткимче көргүзериң күрүнө политикаын национал, культура чаңчыларын, ол ышкаш төөгүдөн бээр ажылгап келген ажылдарын боттандыраары;

в) Россия Федерациязын субъектилерин-биле база даштыкы партнерлар-биле экономика, эртем-техниктиг болгаш культура харылзааларын боттандыраары;

г) квоталарын болгаш лицензия бээрини күрүнө системаны тургузуп хандырарын федералдыг хоойлужулуга доктааткан хемчээлдерге дүүштүр илердири;

д) Тыва Республиканың чурттаар бажың-балгат ажыл-агыйн удуртуу, республиканың чурттаар бажың-балгат фондунун ажылаарына болгаш камгалал-кадагалаарына күрүнениң даңзылаарын болгаш хыналдазын чорудары; Россия Федерациязын эргелеп-башкарап чүүлдерин кирбей турар республиканың чурттаар бажың-балгат фондунун ажылаарын болгаш камгалал-кадагалаарын өске-даа айтырылгы;

е) хоорай тудушкунун талазы-биле Тыва Республиканың күрүнө политикаын тургузары;

ж) Россия Федерациязын хоойлужулугазында дүүштүр архитектура ажыл-чорудулганы дүүштүр таарыштыраары;

з) федералдыг хоойлужулугазында дүүштүр адвокаттарын болгаш нотариаттың ажыл-чорудулганын айтырылгарын эрге-хоойлу таарыштыраары;

и) федералдыг хоойлужулугазында дүүштүр Тыва Республиканың девискээринге хамааты байдалдыг акт бижилдигиниң органнын тургузары болгаш оларның ажыл-чорудулганы;

к) Тыва Республиканың девискээринде дириг амьтанарын объекттерин болгаш оларны турмуцаан черлерин ажыглаарын болгаш камгалаарын дүүштүр таарыштыраары;

л) Тыва Республиканың улустун уран ус-тывын хөңжүдери;

м) Россия Федерациязын хоойлужулугазында дүүштүр сад, огород болгаш дача ажыл-агыйн тударын эрге-хоойлу таарыштыраары;

н) Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органнын бүрүн эргелерин хемчээлиге дүүштүр почта харылзаанын талазы-биле чыгыш аай күрүнө политикаын боттандыраарына деткимче көргүзери;

о) хөөржүдүг болгаш кижилер ажаарының хөрээниң айтырылганы таарыштыры көөрү;

п) Тыва Республиканың девискээринге бүдүрүлгө артыкчыларын аялаарын болгаш хөргөлдүң талазы-биле федералдыг хоойлужулуга дүүштүр таарыштырылганы боттандыраары;

р) республика девискээринге хоойлу-дүрүм сагылганын, корум-чурумун болгаш хой-нийтинин айыл чок чорунун талазы-биле хөмчөглерин алыры; хой-нийтинин корум-чурумунун федералдыг хоойлужулуга-биле таарыштыраары көрдүмнээн айтырылганын талазы-биле нормативтиг эрге-хоойлу актыларын үндүрери;

с) административтиг, күш-ажыл, өг-бүлө, чурттаар бажың-балгат, чер, суг, арга-арыг талазы-биле, чер иштин байлактарын, бойдуз хүрээлелин дугайында хоойлу-дүрүмнер талазы-биле федералдыг хоойлу доктааткан хемчээлдерге эрге-хоойлу таарыштырылганы;

т) орук шиймээшкенин айыл чок чорун хандырары;

у) федералдыг суд болгаш эрге-хоойлу камгалалын органнын кадрларын томулаарын федералдыг хоойлужулуга дүүштүр дугуржуру;

ф) чаргы чарар судларын томулаары болгаш оларның ажыл-чорудулганын организастаары талазы-биле хандырары;

х) Тыва Республиканың чурттагыч чонун чайгаар өздүлгенин утланган демографтыг политикаын боттандыраары;

ц) республика база тус чер курорттарын, эмнелик-кадыкшылар черлерин болгаш бойдуз эмнээр курлавырларын ажыглаар болгаш камгалаар талазы-биле таарыштырылга;

ч) Россия Федерациязын болгаш Тыва Республиканың кады эргелеп-башкарап чүүлдериниң талазы-биле федералдыг хоойлужулуга көрдүң өске-даа бүрүн эргелер.

5. Эргелеп-башкарылганың болгаш бүрүн эргелерин чүүлдерин аңгылаарын айтырылгы-биле холбашкан маргылааларын Россия Федерациязын Конституциязында дүүштүр чөпшөөржилге чорудулганын эрттирерин аргазы-биле болгаш (азы) суд чуруму-биле көрүп шийтирээр.

62. чүүл. Россия Федерациязын эргелеринде аңгы Россия Федерациязы биле Россия Федерациязын субъектилериниң кады эргелеп-башкарап чүүлдериниң талазы-биле Россия Федерациязын бүрүн эргелерин Тыва Республиканың хамаарылазы

1. Россия Федерациязын Конституциязында болгаш федералдыг хоойлударга дүүштүр Тыва Республиканың харылаар чүүлдери:

1.1. Тыва Республиканың эрге-байдалын быжыгларын база Россия Федерациязын субъектизи болур Тыва Республиканың бүрүн эргелерин боттандыраарын айтырылганын талазы-биле бүрүн эргелер:

а) Тыва Республиканың Конституциязын хүлээп алыр болгаш өскертири, оон сагылазын хынаары;

б) Тыва Республиканың конституция хоойлударын болгаш хоойлударын хүлээп алыры, өскертири, оларны күсүлдөзүн хынаары;

в) Тыва Республиканың күрүнө эрге-чагырга органнын системаны Конституциялыг тургузугнуң үндэзинеринге болгаш Россия Федерациязын күрүнө эрге-чагырганын чыгыш аай болурунун нийти принциптеринге база оларны тургузариң чурумунга дүүштүр доктаадыр;

г) Тыва Республиканың административтиг девискээр тургузуун тодаралдыр;

д) Тыва Республиканың Конституция судун тургузарың болгаш оон ажыл-чорудулганын организастаары-биле хандырылганын айтырылганын эрге-хоойлу таарыштыраары;

е)

палатасының депутаттары Россия Федерациясының Федералдык хуралының Күрне Думасының депутаттары боол болса, Россия Федерациясының өске-даа күрне албан-дужаалдарын, федералдык күрне албанының күрне албан-
(Уланчыгы 5-ки арында).

(Улагчызы. Эгези 2—4-кү арындарда).

дужаалдарын, Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын, Тыва Республиканың күрүне албанының күрүне албан-дужаалдарын ээлеп болбас. Боттарының ажил-чорудулгазын профессионалдыг доктаамал үндезинге боттандырып турар Төлээлекчилер палатазының, Хоойлужудулга палатазының депутаттары башкы, эртем болгаш чогаалчык ажилдар кылырындан аңгыда, телевизирлиг еске ажил-чорудулга кылбас.

4. Төлээлекчилер палатазының, Хоойлужудулга палатазының депутаттары сонгучулар мурнунга бүзүрелин чидирген таварылгада, оларның мурнунга харысалганы хүлээп, Төлээлекчилер палатазының, Хоойлужудулга палатазының депутаттары сонгучуларның бүзүрелин чидиргенини түнелинде, оларга харысалганы хүлээдиринин чүрүм байдалын Тыва Республиканың хоойлузу тодаралдыр.

5. Кым-даа хары угда Тыва Республиканың Улуг Хуралының ийи палаталарының депутады бооп болбас.

102 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралының хоойлужудулга саналдар инициативазы

Тыва Республиканың Улуг Хуралы Россия Федерациязының Федералдыг хуралына хоойлужудулга саналдар инициативалыг эргелиг болуп.

103 чүүл. Төлээлекчилер палатазының бүрүн эргелери

Төлээлекчилер палатазының бүрүн эргелеринге хамааржыр чүүлдер:

- а) бо Конституцияның доктааткан чүрүмун езугаар Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелерин чүүлдүгүнүп көөрү;
- б) Төлээлекчилер палатазының регламентизин хүлээп алыры;
- в) Төлээлекчилер палатазының даргазын болгаш оон оракаччыларын сонгууру;
- г) Төлээлекчилер палатазының ажилчын органнарын тургузары;
- д) Тыва Республиканың Хоойлужудулга палатазының хүлээп алган Тыва Республиканың конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын бо Конституцияда дүүштүр хүлээп алырын азы хүлээп албазын көөрү болгаш оларга ат салыры-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазынче чорудары;
- е) Хоойлужудулга палатазының депутаттарының сонгудаларын доктадыры;
- ж) Тыва Республиканың хоойлузунда доктааткан чүрүмун езугаар Тыва Республиканың Чазаның Даргазынче чөпшээржилге-биле Тыва Республиканың референдумун доктадыры;
- з) Саналга палатазының Даргазын оракаччызын албан-дужаалга томулалары болгаш халаары база оон аудиторларынын составының чартык кезин томулалары;
- и) Тыва Республиканың Төп сонгудла комиссиязының кекижүннеринин чартык кезин томулалары;
- к) Тыва Республиканың Чазаның Даргазынче киригени-биле Тыва Республиканың Конституция судунун судьяларын Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун доктааткан чүрүмун езугаар томулалары;
- л) Тыва Республиканың конституция хоойлузунун доктааткан чүрүмун езугаар чаргы чарар судьяларын томулалары;
- м) Россия Федерациязының хоойлузунда доктааткан чүрүмун езугаар федералдыг судтарнын судьяларын (даргаларын, даргаларының оракаччыларын) албан-дужаалга томулаларына кандидатураларын дугуржуру;
- н) Тыва Республиканың Чазаның Россия Федерациязының субъектилерин-биле, ол ышкаш даштыкы федеративтиг күрүнелерин субъектилерин-биле, даштыкы күрүнелерин административ-девискээр тургузуулары-биле чарган керээзлерин (дугуржулгаларын) бадылаары;
- о) федералдыг хоойлуда көрдүнгөн таварылгаларда болгаш Тыва Республиканың хоойлузу-биле доктааткан чүрүм езугаар күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарын девискээр органнарын удурутчуларын албан-дужаалыга томулалар кандидатураларын дугуржуру;
- п) Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле Төлээлекчилер палатазының эрге-хүлээлгезинге хамаарыштырган еске-даа айтырылгарны шийтирилээри.

104 чүүл. Хоойлужудулга палатазының бүрүн эргелери

Хоойлужудулга палатазының бүрүн эргелеринге хамааржыр чүүлдер:

- а) бо Конституцияда доктааткан чүрүм езугаар Тыва Республиканың Конституциязынга эдилгелерин хүлээп алыры;
- б) Тыва Республиканың конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын хүлээп алыры, оларга ескерилгелерин болгаш немелделерин кириери, оларның күүселдизинге хыналданы чорудары;
- в) Хоойлужудулга палатазының Регламентизин хүлээп алыры;
- г) Хоойлужудулга палатазының даргазын болгаш оон оракаччыларын сонгууру;
- д) Хоойлужудулга палатазының ажилчын органнарын тургузары;
- е) Төлээлекчилер палатазының болгаш Тыва Республиканың Чазаның Даргазын сонгудаларын доктадыры;
- ж) федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаның Даргазын бүзүрөөзинин (бүзүрөөзинин) дугайында шийтирини хүлээп алыры;
- з) Тыва Республиканың Чазаның Даргазынч бодунун күзели-биле албан-дужаалындан дүжери хүлээп алыры;
- и) Тыва Республиканың Чазаның Даргазынче киригени-биле республика бюджетин бадылаары оон күүселдизинин хыналдазын чорудары;
- к) Тыва Республиканың Чазаның Даргазынче киригени-биле Тыва Республиканың социал-экономикиг сайзыралының республика программаларын бадылаары;
- л) Тыва Республиканың Чазаның Тыва Республиканың бюджетин күүсеткенини дугайында отчетун болгаш Тыва Республиканың социал-экономикиг программаларының күүселдизин дугайында отчеттарын көөрү;
- м) Тыва Республиканың күрүне өңчүзүн ажилгалынын болгаш башкарылганын чүрүмун доктадыры;
- н) республиканың үндүртүлгелерин, чылдаларын болгаш еске-даа албан телевизирин, ол ышкаш оларны хавырып алырынын чүрүмун доктадыры, республика чээилерин болгаш үнелиг саазыннарны үндүреринин чүрүмун тодаралдыры;
- о) Тыва Республиканың Чазаның Даргазын Тыва Республиканың Чазаның Даргазын оракаччыларын, саң болгаш экономика сайыттарын албан-дужаалга томулаларына чөпшээрел бээр болгаш оларга бүзүрөөзинин дугайында шийтирини хүлээп алыры;
- п) Саналга палатазының Даргазын болгаш оон аудиторларынын составының чартык кезин албан-дужаалга томулалары болгаш албан-дужаалдан хостаары;
- р) кижинин эргелеринин талазы-биле Тыва Республикада бүрүн эргелиг төлээлекчинин албан-дужаалыга томулалары болгаш албан-дужаалдан халаары;
- с) Россия Федерациязының Федералдыг хуралына Тыва Республиканың Улуг Хуралының хоойлужудулга саналдар инициативазы кылдыр хоойлугар төлөвилелдерин ажилдап кылыры;
- т) чери болгаш республика ужу-дузалыг бойдустан еске-даа курлавырларын ажилгалынын, төөгү, культура болгаш бойдус объектилеринин камгалалынын, Тыва Республиканың күрүне өңчүзүн муниципалдыг кылдыр шийтиреринин чүрүмун тодаралдыры;
- у) республиканың тускай сорулгалыг болгаш валюта фондларын, үнелиг металлдарын болгаш үнелиг даштарын күрүне фондунун тургузары, оларнын акша-хөргөнгизин чарылгап ажилгалынын дугайында отчеттарын бадылаары;
- ф) Тыва Республиканың күрүне шаңналдарын болгаш хүндүлүг аттарын доктадыры, оларны тытсырынын болгаш шаңнаарынын чүрүмун тургузары;
- х) Тыва Республиканың албан езузунун байырлалдарынын хүнерин тургузары

105 чүүл. Тыва Республиканың Конституция

хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын сайгарып көөрүнүп болгаш хүлээп алырынын чүрүмун

1. Тыва Республиканың конституция хоойлуларын Хоойлужудулга палатазының депутаттарының доктааткан санынын үштүн ийи кезинден эвээш эвес хөй кезинин бадылаашкыны-биле, а Тыва Республиканың хоойлулары — депутаттарының доктааткан санынын хөй кезинин бадылаашкыны-биле хүлээп алдынар. Хүлээп алдынган Тыва Республиканың конституция хоойлулары, Тыва Республиканың хоойлуларын Төлээлекчилер палатазынга сайгарып көөрү-биле 14 хонук хуусаада дамчыдып бээр.
2. Тыва Республиканың Конституция хоойлузун Төлээлекчилер палатазының депутаттарының доктааткан санынын үштүн ийи кезинден эвээш эвези бадылаан болза, ону ол палата чүүлдүгүнүп деткээн деп санаар. Тыва Республиканың хоойлузун Төлээлекчилер палатазының депутаттарының доктааткан санынын чартыгындан хөй кезин бадылаан болза, ону Төлээлекчилер палатазы 14 хонук хуусаада сайгарып көрбээн болза, ук хоойлуну ол палата чүүлдүгүнүп деткээн деп санаар.
3. Төлээлекчилер палатазынга Тыва Республиканың конституция хоойлуларындан аңгыда, дараазында айтырылгар талазы-биле Тыва Республиканың хоойлуларын албан сайгарып көөр:

- а) Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында;
- б) республика үндүртүлгелерин болгаш чылдаларын доктадыр, а ол ышкаш оларны хавырамын чүрүмунун дугайында;
- в) күрүне эрге-чагыргазының болгаш тус чер бот-башкарылга органнын организастаар болгаш оларнын ажил-чорудулгазын дугайында;
4. Төлээлекчилер палатазы Тыва Республиканың конституция хоойлузун, Тыва Республиканың хоойлузун хүлээп албаан азы оларга эдилгелер кириген таварылгада Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталары тургустунуп келген карышкартарны ажил эртери-биле чөпшээржилге комиссиянын тургузуп болуп, оон сонда оларны Хоойлужудулга палатазынга дагын сайгарып көөр.
5. Төлээлекчилер палатазының хүлээп албааны Тыва Республиканың конституция хоойлузун, Тыва Республиканың хоойлузун Хоойлужудулга палатазынга оон мурундагы эдилгези-биле дагын сайгарып турда, палатаның депутаттарының доктааткан санынын үштүн ийи кезинден эвээш эвези бадылаан болза, хүлээп көрдүнгөн деп санаар. Оон мурундагы эдилгези-биле конституция хоойлузун, хоойлуну Хоойлужудулга палатазының депутаттарының эрежок чутула хөй кезинин бадылаашкыны-биле хүлээп алдынган болза, оларны Тыва Республиканың Чазаның Даргазынга ат салыры-биле чорудар.

106 чүүл. Тыва Республиканың конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын чонга чарлаарының база күштүг болдарының чүрүмун

1. Тыва Республиканың конституция хоойлуларын, Тыва Республиканың хоойлуларын Хоойлужудулга палатазы ат салдыры база чонга чарлаары-биле Тыва Республиканың Чазаның Даргазынче 10 хонук хуусаада чорудар.
2. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы 14 хонук хуусаада Тыва Республиканың конституция хоойлуларынга, Тыва Республиканың хоойлуларынга атты салыр болгаш оларны чонга чарлаар.
3. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Тыва Республиканың конституция хоойлуларынга, Тыва Республиканың хоойлуларынга оларнын киргенинде бээр 14 хонук хуусаада хүлээп көрбээн болза, Тыва Республиканың Улуг Хуралы оларны көрдүнгөн чүрүм езугаар катап сайгарып көөр. Бир эвес база катап сайгарып көргөнгини сонда, Тыва Республиканың конституция хоойлузун мурунда хүлээп алдынган эдилгезин Хоойлужудулга палатазының болгаш Төлээлекчилер палатазының доктааткан санын депутаттарынын үштүн ийинден эвээш эвес кезээ чүүлдүг деп көргөн болза, Тыва Республиканың Чазаның Даргазы аңаа 14 хонук хуусаада адын салып, чонга чарлап дындаар.

107 чүүл. Тыва Республиканың Улуг Хуралының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыры

Тыва Республиканың Улуг Хуралының азы оон палаталарының бирээзинин бүрүн эргелерин хуусаа бетинде дараазында таварылгаларда соксадып болуп:

- а) Тыва Республиканың хоойлузунда көрдүнгөни езугаар Төлээлекчилер палатазының болгаш (азы) Хоойлужудулга палатазының боттарының тараарынын дугайында шийтирини хүлээп алганды;
- б) Тыва Республиканың Улуг Хуралы азы оон палаталарының бирээзи Россия Федерациязының Конституциязынга, федералдыг хоойлуга, Тыва Республиканың Конституциязынга чөрүшек нормативтиг эрге-хоойлу актыларын хүлээп алган таварылгаларда ону федералдыг хоойлуда көрдүнгөни езугаар Тыва Республиканың Чазаның Даргазын таратканы;
- в) Тыва Республиканың Улуг Хуралы Россия Федерациязының Конституциязынга болгаш федералдыг хоойлуга чөрүшек нормативтиг эрге-хоойлу актыларын хүлээп алган таварылгаларда ону федералдыг хоойлуда көрдүнгөни езугаар күрүне эрге-чагыргазының федералдыг органнарын таратканы;
- г) Төлээлекчилер палатазының, Хоойлужудулга палатазының депутаттарының амгы составынын эрге-хоойлуга дүгүжү шыдаазынын дугайында, оон иштинде депутаттарын боттарынын бүрүн эргелерин соксатканы-биле холбаштыр Тыва Республиканың Дээди судунун шийтиринин күштүг болуп киргени.

108 чүүл. Хоойлужудулга саналдар инициативага эрге

1. Хоойлужудулга саналдар инициативаның эргези Төлээлекчилер палатага, Хоойлужудулга палатазының депутаттарына, Тыва Республиканың Чазаның Даргазына, Тыва Республиканың Чазаның Төлээлекчилерин тус чер хуралдарына, а ол ышкаш хамаатиларының 1000 кижиден эвээш эвес санын бөлүктөргө хамааржыр. Хоойлужудулга талазы-биле инициатива Тыва Республиканың Конституция судунга, Тыва Республиканың Дээди судунга, Тыва Республиканың Арбитраж судунга, Тыва Республиканың прокуратурага, Тыва Республиканың Төп сонгудла комиссиязына оларнын харыялаар айтырылгарынын аайы-биле база хамааржыр.
2. Хоойлу төлөвилелдерин Хоойлужудулга палатазыне кириер.
3. Тыва Республиканың Чазаның Даргазының хоойлужудулга инициативазы езугаар кириген хоойлугар төлөвилелдерин оон саналын езугаар бир дугаарында көөр.

X эге. КҮҮСЕКЧИ ЭРГЕ-ЧАГЫРГА

109 чүүл. Күүсекчи эрге-чагырга органнарының системазы

1. Тыва Республикага Тыва Республиканың Чазак Даргазы удурутуп-баштаар Тыва Республиканың Чазак баштаан күүсекчи эрге-чагырга органнарынын системазын тургузар.
2. Россия Федерациязының эргелеп-башкаар чүүлдеринге хамааржыр болгаш оон Тыва Республика-биле кады эргелеп-башкаар чүүлдеринин бүрүн эргелеринге хамаарыштыр федералдыг болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнары, Россия Федерациязының Конституциязынга дүүштүр Россия Федерациязында күүсекчи эрге-чагырганын чангыс аай системазы болуп.

110 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазы

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Тыва Республикада дээди албан-дужаалдыг кижиг болуп.
2. Тыва Республиканың Чазак Даргазын Тыва Республиканың девискээринде доктаамал чурттап турар Россия Федерациязынын идеякейлиг сонгуур эргелиг хамаатылары бүтү нийти деп болгаш дорт сонгуурунун үндезининге чажып бадылаашкыны-биле Тыва Республиканың Хоойлузу-биле тодараткан чүрүм езугаар 8 чыл хуусаалыг сонгуур.

3. Тыва Республиканың Чазак Даргазынга Россия Федерациязынын 30 хардан өрү назылыг, сонгудар болгаш сонгуур эргелиг хамаатынын сонгуп болуп.

4. Тыва Республиканың Чазак Даргазы албан-дужаалын ээлеп кирип тура, дараазында даңгыракты бээр:

“Тыва Республиканың хөй националдыг чонунга шынчы бараан болуптур, кижинин болгаш хамаатынын эргелерин база хосталгаларын хүндүлөп болгаш камгалаарын, Россия Федерациязынын Конституциязын база Тыва Республиканың Конституциязын, Федералдыг хоойлуларын болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын сагырын, Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын бедик хүлээлгелерин ак сеткилдиг күүседирин байырлы-биле даңгыраглап тур мен”.

5. Тыва Республиканың Чазак Даргазынын эрге-байдалын Тыва Республиканың конституция хоойлузу-биле тодаралдыр.

111 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелери

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазы боду болгаш Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнын дамчытыр Тыва Республиканың социал-экономикиг амьдалынын айтырылгарын шийтирилээр, бодунун эрге-хүлээлге айтырылгарының күүсекчи-айтышкын эрге-хүлээлгелерин күүседир.
2. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы:

 - а) Тыва Республиканың Чазаны баштаар, оон бо Конституцияда, Тыва Республиканың конституция хоойлуларын болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын да бажыглаан бүрүн эргелеринин күүселдизин хынаар;
 - б) Тыва Республиканың конституция хоойлуларынга, Тыва Республиканың хоойлуларынга ат салыр, доктааткан чүрүм езугаар оларны чонга чарлаар азы хүлээп албас;
 - в) күрүне эрге-чагыргазынын федералдыг органнары-биле Россия Федерациязынын субъектилеринин күрүне эрге-чагырга органнары-биле, тус чер бот-башкарылга органнары-биле харыялааларга болгаш даштыкы экономиктиг харыялааларын боттандырырда, Тыва Республиканың төлээлээр, Тыва Республиканың өмүзөзиден чогуур керээлгелер болгаш дугуржулгаларга ат салыр эргелиг; эрге-дужаалдыг кижилерге болгаш (азы) күүсекчи эрге-чагырга органнын чогуур керээлгелер болгаш дугуржулгаларга Тыва Республиканың өмүзөзиден ат салырын төлээлээр;
 - г) Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаны тургузар, Тыва Республиканың Чазанын база Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнын структурасын бадылаар;
 - д) Тыва Республиканың Улуг Хуралына республикада байдал дугайында айтканын чыл санында кириер;
 - е) федералдыг хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың Улуг Хуралын, оон кайы-бир палатанынын бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыр дугайында шийтирини хүлээп алыр болгаш оларнын сонгудаларын эртериринге инициатива кириер.

- ж) Тыва Республиканың Чазак Даргазынын оракаччыларын болгаш Тыва Республиканың сайыттарын бо Конституцияда болгаш Тыва Республиканың хоойлуларын доктааткан чүрүмун езугаар томулалар;
- з) Тыва Республиканың күрүне комитеттеринин болгаш күүсекчи эрге-чагырганын еске-даа органнарын удурутчуларын томулалар болгаш албан-дужаалындан хостаар;
- и) Тыва Республикага референдум эртериринге чөпшээржилгени бээр, Тыва Республикага референдум эртериринге инициатива кириер;
- к) Тыва Республиканың Төп сонгудла комиссиязынын кекижүннеринин чартык кезин томулалар;
- л) Тыва Республиканың Конституция судунун судьяларын албан-дужаалыга томулалар кандидатураларын Төлээлекчилер палатазынга кириер;
- м) Россия Федерациязынын Президентизинге болгаш Россия Федерациязынын Чазаны сайгарып көөрү-биле хүлээп алырын күүсекчи эрге-чагырганын федералдыг органнарын харыялаары нормативтиг эрге-хоойлу актыларын төлөвилелдерин кириер;
- н) амгы күштүг хоойлужудулга дүүштүр Россия Федерациязынын күрүне шаңналдарына кириер болгаш Тыва Республиканын күрүне шаңналдары-биле шаңнаар;
- о) Тыва Республиканың Улуг Хуралынын болгаш оон палаталарынын ээлчег чок хуралдарын, а ол ышкаш бо Конституцияда айтканын езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралын катап сонгуктап палатанынын баштайгы хуралын хуусаа бетинде чылдыларын негээр эргелиг;
- п) Тыва Республиканың Улуг Хуралынын болгаш оон палаталарынын ажилыга чөвүлээр эргелиг кириер;
- р) Тыва Республиканың Чазак Даргазынын чанынга консультатив болгаш таарыштырыкчы органнарын тургузар;
- с) бойдус, техогенниг болгаш социал хевиринин айыл-халаптыг байдалдарын уржуктарын чайладыр талазы-биле кемчелерин алыр;
- т) Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларында доктааткан еске-даа бүрүн эргелерин боттандырыр.

3. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы бодунун харыялаар айтырылгарына Тыва Республиканың бүтү девискээринге ыяал-ла күүседир чарлыктарны болгаш айттышкынарны үндүрер.
4. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы сүлделиг тамгалыг болуп.
5. Казан Тыва Республиканың Чазаның Даргазы бодунун хүлээлгелерин күүседип шыдаас апарган, а ол ышкаш бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан таварылгаларда, ол хүлээлгелерин Тыва Республиканың конституция хоойлузу-биле доктааткан чүрүм езугаар Тыва Республиканың Чазак Даргазын бирги оракаччысы түр күүседир.

112 чүүл. Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксадыры

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазы бүрүн эргелерин хуусаа бетинде дараазында таварылгаларда соксадыр:

 - а) федералдыг хоойлуда көрдүнгөни езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралы аңаа бүзүрел көргүспээнде;
 - б) хууда күзелин езугаар ажилындан халашканда Тыва Республиканың Чазак Даргазынын хууда күзели-биле ажилындан халажырын оон бижимел билдиришкенинге үндөзүлээр, Хоойлужудулга палатазы хүлээп алыр. Ажилындан халажырын хүлээп албаан болза, Тыва Республиканың Чазак Даргазы бодунун хүлээлгелерин билдиришкенин кириген хүнден ийи ай иштинде күүседир, оон сонда бүрүн эргелерин бодундан дүжүрүп болуп;
 - в) Россия Федерациязынын Президентизи ону албан-дужаалындан дүжүргөндө;
 - г) ону суд ажилдап шыдаас азы ажилдаар арга-шинээзи кызын деп көргөндө;
 - д) ону суд ис чок чиктен деп санаанда азы өлгөн деп чарлаанда;
 - е) аңаа хамаарыштыр судтун буруудалыр шийтели күш киргенде;
 - ж) доктаамал чурттаары-биле Россия Федерациязынын девискээринден үнүп чорутканда;
 - з) Россия Федерациязынын хамаатызы эргезин чидиргенде;
 - и) ол мөчөөнде.

3. Тыва Республиканың Чазак Даргазы бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксатканда Төлээлекчилер палатазы бүрүн эргелерин соксаткан хүнден 14 хүн иштинде Тыва Республиканың Чазак Даргазынын сонгудаларын чарлаар.

113 чүүл. Тыва Республиканың Чазак

1. Тыва Республиканың Чазак болза Тыва Республиканың күрүне эрге-чагыргазынын дээди коллегиялдыг болгаш доктаамал ажилдар күүсекчи органы болуп.
2. Тыва Республиканың Чазак Тыва Республиканың Чазак Даргазындан, оон оракаччыларын, Тыва Республиканың сайыттарындан, Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазынын еске-даа органнарын удурутчуларын тургустунар.
3. Тыва Республиканың Чазак Тыва Республиканың Чазак Даргазынын мурнунга харысалгалыг болгаш Тыва Республиканын чон сонгуктап Чазак Даргазынын мурнунга бодунун бүрүн эргелерин дүжүрер.
4. Тыва Республиканың Чазак:

 - а) бодунун бүрүн эргелеринге дүүштүр кижинин болгаш

хамаатынын эргелерин болгаш хосталгаларын боттандырыр, хандыраар болгаш камгалаар, өңчүн болгаш хөй-ниитинин корум-чүрүмун камгалаар, кем-херек үлгүдешчинерин-биле демисел чорудар талазы-биле кемчелерин боттандырыр;

б) Тыва Республиканың Чазак Даргазынын Хоойлужудулга палатазына кириер Тыва Республиканың республика бюджетинин төлөвилени, а ол ышкаш Тыва Республиканың социал-экономикиг хөгжүлдезинин программаларын ажилдап кылыр;

в) Тыва Республиканың республика бюджетинин күүселдизин хандыраар, Тыва Республиканың республика бюджетинин күүселдизин дугайында, а ол ышкаш Тыва Республиканың социал-экономикиг хөгжүлдезинин программаларынын күүселдизин дугайында отчеттарын Хоойлужудулга палатазынга кириер;

г) Тыва Республиканың хоойлуларынга дүүштүр Тыва Республиканың күрүне өңчүзүн, а ол ышкаш федералдыг хоойлужудулга дүүштүр Тыва Республикага башкаары-биле дамчыдып берген федералдыг өңчүн башкаар болгаш аайлап башкаар;

д) федералдыг хоойлуга дүүштүр федералдыг күүсекчи эрге-чагырганын органнары-биле харыялаар чүүлдерин болгаш бүрүн эргелерин аңгылаар дугайында керээлери чарар, а ол ышкаш боттарынын бүрүн эргелеринин чамдызын боттандыраар-биле бот-бодунга дамчыдып бээринин дугуржулгаларын чарар;

е) бойдус, техогенниг, биологтут болгаш социал характерлиг айыл-халаптыг байдалдарын баш ууру болдурбас болгаш оларнын уржуктарын чайладыр кемчелерин ажилдап кылыр;

ж) чыл санында Тыва Республиканың чонунга нациянын кадыкшылынын, экологиянын болгаш черинин база республиканын еске-даа бойдус курлавырларын байдалынын дугайында күрүне илеткелдерин кирип дынадыр;

з) Тыва Республиканың прокуратура албан-дужаалыга томулаларына чөпшээржилгени бээр;

и) Россия Федерациязынын болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларында доктааткан еске-даа бүрүн эргелерин боттандыраар;

8. Тыва Республиканың Чазак Республиканың социал-экономикиг хөгжүлдезинин чутула айтырылгарынын талазы-биле доктаалдарын хүлээп алыр.

6. Тыва Республиканың Чазак юридиктиг албан чери болгаш сүлделиг тамгалыг болуп.

7. Тыва Республиканың Чазанын харыялаар ажил-албанын, ону тургузар чүрүмун болгаш ажил-чорудулгазын Тыва Республиканың конституция хоойлузу-биле тодаралдыр.

114 чүүл. Тыва Республиканың Чазаның девискээр органнары

1. Муниципалитет тургузулгарын социал-экономикиг хөгжүлдезин тургучулар, күрүне эрге-чагырга органнарынын оларга дамчыдып берген күрүненин чамдык бүрүн э

(Төңүзү, Эгези 1-5-кы аралдарда).

г) Тыва Республиканын Россия Федерациясынын субъекттери-биле, а ол ышкаш даштыкы федеративтик күрөөлөрүн административ-девискээр тургузулары-биле күштүт болбан керээлери.

3. Тыва Республиканын Конституция суду Тыва Республиканын Чазак Даргазынын, Тыва Республиканын Улуг Хуралынын палаталарынын, Тыва Республиканын Чазанын, Тыва Республиканын кижиги эргелеринин талазы-биле бүрүн эргелиг төлөзүн, тус чер бот-башкарылганын төлөөлөкчү органнынын негээнин езугаар Тыва Республиканын Конституциязынга хамаарыштыр тайылбыры бээр.

4. Конституцияга дүүшпес деп көргөн актылар болгаш оларнын чамдык чүүлдери күш чок болур болгаш ажыглаас.

5. Тыва Республиканын Конституция судунун бүрүн эргелери, тургузар чурумун болгаш ажил-чорудулгазын бо Конституцияга дүүштүр Тыва Республиканын конституция хоойлузу-биле доктаадыр.

120 чүүл. Чаргы чарар судья

1. Чаргы чарар судья бодунун эрге-хүлээлгезинге дүүштүр хамааты, административтик болгаш кеземче херектерин көөр.

2. Чаргы чарар судьянын бүрүн эргелери болгаш ажил-чорудулгазын чурумун федералдык хоойлу болгаш Тыва Республиканын конституция хоойлузу-биле доктаадыр.

XII эге. ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫ

121 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын тургузар эрге

1. Тус чер бот-башкарылганын хоорайларга, көдээ чуртта-чыгыр черлерге болгаш еске-даа девискээрлерге боттандыр. Муниципалдык тургузулганын девискээрлерин төгүлдүт болгаш тус чернин еске-даа чачылдарын барымдаалар, федералдык хоойлужулуга дүүштүр Тыва Республиканын хоойлузу-биле доктаадыр.

2. Россия Федерациясынын болгаш Тыва Республиканын хоойлужулуга дүүштүр Тыва Республикага тус чер укур-дузалыг айтырылганы чон бот-тускайлан шийтпирлээр болгаш бодунун харыскалганын ап, тус чер бот-башкарылганын боттандыр эргени магалдылар.

122 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын органны

1. Тус чер бот-башкарылганын хамааржырган органны болза: федералдык хоойлуларга, Тыва Республиканын хоойлуларына, бүртүктөкчү муниципалдык тургузулганын уставтарына дүүштүр тургузар сонгулалдык органны, муниципалдык тургузулганын уставтарына дүүштүр тургузар еске-даа органны болур.

2. Тус чер бот-башкарылганын органны муниципалдык тургузулганын уставтарына дүүштүр тус чер укур-дузалыг айтырылганы бот-тускайлан шийтпирлээр.

123 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын төлөөлөкчү органы

1. Тус чер бот-башкарылганын төлөөлөкчү органы федералдык хоойлуларга, Тыва Республиканын хоойлуларына дүүштүр бүгү-ниити деп болгон дорт сонгулда эргезин езугаар чажыт бадылаашкын-биле сонгуур депутаттардан тургузунар.

2. Тус чер бот-башкарылганын төлөөлөкчү органын сан составын муниципалдык тургузулганын уставын езугаар тодаралдыр.

124 чүүл. Муниципал тургузугун баштыны

1. Муниципалдык тургузугун уставына муниципалдык тургузугун баштыны деп албан-дужал көрдүнгөн бооп болур — сонгулалдык албан-дужал муниципалдык тургузугун девискээринге тус чер бот-башкарылганын боттандыр талазы-биле ажил-чорудулганы уштап-баштаар, а ол ышкаш тус чер бот-башкарылганын сонгулалдык еске-даа албан дужалдарын тургузуп болур.

2. Муниципалдык тургузугун баштынын бүгү-ниити деп болгаш дорт сонгулда эргезин езугаар чажыт бадылаашкын-биле муниципалдык тургузугун девискээринде чурттап турар хамаатылар азы тус чер бот-башкарылганын төлөөлөкчү органы федералдык хоойлу болгаш Тыва Республиканын хоойлузунга дүүштүр бодунун составындан сонгуур.

125 чүүл. Тус чер референдум

Россия Федерациясынын болгаш Тыва Республиканын хоойлужулугаларында доктааткан чурумну езугаар тус чер укур-дузалыг айтырылгалар талазы-биле тус чер референдумун эртирпир болур.

126 чүүл. Хамаатыларын хуралы (чыгызы)

1. Тус чер укур-дузалыг айтырылганы шийтпирлээр-биле муниципалдык тургузуга хамаатыларын хуралдарын (чыгыштарын) чыылдырып болур.

2. Хамаатыларын хуралдарын (чыгыштарын) чыылды-рарынын болгаш эртиреринин, оон шийтпирлерин хүлээп аларынын болгаш ескертирерин чурумун, оон эрге-хүлээл-гелерин кызыгаарын Тыва Республиканын хоойлуларына дүүштүр муниципалитет тургузугун уставы-биле доктаадыр.

127 чүүл. Чонун эрге-хоойлу чогаадыр инициатива

Чон муниципалдык тургузугун уставына дүүштүр тус чер укур-дузалыг айтырылгалар талазы-биле эрге-хоойлу чогаадыр инициатива көдүрер эргелиг. Чонун кирген тус чер укур-дузалыг айтырылгалар талазы-биле эрге-хоойлу актыларын төлөвөлгелерин чонун төлөөлөрүн киржилгези-биле тус чер бот-башкарылган органнынга ажил хуралга ыяал-ла сайгарып көөр, а сайгарып көргөш, үндүргөн түннелди албан езуу-биле парлаар (чонга таныштырар).

128 чүүл. Тус чер бот-башкарылган органнынын эргелеп-башкара чүүлдери болгаш бүрүн эргелери

1. Тус чер бот-башкарылган органнынын эргелеп башкара чүүлдеринге болгаш бүрүн эргелеринге федералдык хоойлужулуга доктааткан тус чер укур-дузалыг айтырылгалар

хамааржыр

2. Тус чер бот-башкарылганын органнынга күрөөнүн бүрүн эргелерин чамдыгы оларны боттандырырга эрежечок чугула материалдык болгаш сан-хөө хөрөңгелерин дамчытпашан, хоойлу езугаар берген туруп болур. Дамчыдып берген бүрүн эргелерни боттандыраын күрөөден контролдаар.

129 чүүл. Муниципалдык өңү

1. Муниципалдык өңү тус чер бюджетинин акша-хөрөңгелери, муниципалдык бюджеттен дашкаар фондустар, тус чер бот-башкарылган органнынын өт-хөрөңгизи, ол ышкаш бойдус курлавырлары, муниципалдык бүдүрүлгелер, организациялар, сан-хөө ээли организациялар, муниципалдык чуртталга фондуз болгаш чурттаар оран-савага хамаарышпас бакжынар, муниципалдык өөредилге, кадык камгалал, культура болгаш спорт албан черлери, еске-даа шимчээр болгаш шимчевес өт-хөрөңги хамааржыр.

2. Тус чер бот-башкарылганын органны муниципалдык өңүнү эргелеп башкара. Муниципалдык өңү кирип турар өт-хөрөңгини муниципалдык тургузугун өмүзөзизден тус чер бот-башкарылганын органны өңү ээзинин эргезин боттандырар, а Тыва Республиканын хоойлуларында болгаш муниципалдык тургузугун уставында көрдүнгөн таварылгада өңү ээзи эргени чурттагыч чон дорт ээлээр.

3. Күрүн муниципалдык өңүнү күрүн, хуу өңү, өңүнүн еске-даа хевирлери-биле бир дөмей дөңгө хүлээп көөр болгаш камгалаар.

130 чүүл. Тус чер бот-башкарылганын магалдылары

1. Россия Федерациясынын болгаш Тыва Республиканын хоойлуларына доктааткан тус чер бот-башкарылганын эргелерин кызыгаарлап болас.

2. Хамаатыларын дорт күзөл-соруун езугаар хүлээп алган шийтпирлерин, тус чер бот-башкарылган органнынын болгаш тус чер бот-башкарылганын албан-дужалдык кижилеринин оларнын бүрүн эргелеринге дүүштүр хүлээп алган шийтпирлерин оларнын организас-эрге-хоойлу хевирин хамаарылга чокка муниципалдык тургузугун девискээринде турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар, а ол ышкаш тус чер бот-башкарылган органны болгаш хамаатылар ыяал-ла күүсөдир укурлуг.

3. Тыва Республикада тус чер бот-башкарылганы суд камгалаалын алырынга, күрүн эрге-чачырганын органнынын шийтпирлеринин түннелинде тургустунган немелде чарыгдалдары эгидир укурлуг.

131 чүүл. Тус чер бот-башкарылган органнынын болгаш тус чер бот-башкарылганын албан-дужалдык кижилерин харыскалганы

1. Тус чер бот-башкарылган органны болгаш тус чер бот-башкарылганын албан-дужалдык кижилери Россия Федерациясынын болгаш Тыва Республиканын хоойлужулуга дүүштүр муниципалитет тургузуунун чонунун, күрөөнүн, юридиктик черлеринин болгаш хууда кижилерин мурнунга харыскалгалык болур.

2. Россия Федерациясынын Конституциязынга, федералдык конституция хоойлузунга, федералдык хоойлуга, Тыва Республиканын Конституциязынга, Тыва Республиканын хоойлуларына муниципалдык тургузугун уставына чөрүшкөк деп суд хүлээп көргөн нормативтик эрге-хоойлу актызын хүлээп алган (үндүргөн) тус чер бот-башкарылганын төлөөлөкчү органы, муниципалдык тургузугун баштыны судтун шийтпиринде доктааткан хуусада ук норма эрге-хоойлу актызын азы оон чамдык чүүлдерин күш чок болдулар, а ол ышкаш суд шийтпиринин дугайында информацияны оон күштүт бооп эгелээнинден он хонук иштинде парладыр.

3. Суд шийтпирин күүсөтпезин таварылгада тус чер бот-башкарылганын төлөөлөкчү органы Тыва Республиканын хоойлузун азы федералдык хоойлу езугаар тараткан туруп болур, а муниципалитет тургузугун баштынын албан-дужалында федералдык хоойлу дүүштүр Россия Феде-рациясынын Президентизи азы Тыва Республиканын Чазанын Даргазы дүжүрүп болур.

132 чүүл. Муниципалдык тургузулганын сүлдөз

Муниципалдык тургузулгалар төгүлүг, културлуг, социал-экономика, национал болгаш тус чернин еске-даа чачылдарын илереди туруп хууда сүлдөмү болур эргелиг.

XIII эге. КОРУМ-ЧУРУМУ БОЛГАН ХОЙ-НИИТИНИН АЙЫЛ ЧОК ЧОЛУУН ХАНДЫРАРЫ

133 чүүл. Корум-чуруму болгаш хой-ниитинин айылы чок чоруун сагыры болгаш камгалаары

1. Хамаатылар, албан-дужалдык кижилер, а ол ышкаш юридиктик эргелиг черлер өңүнүн язы-бур хевирлери болгаш албан-езу аялы-биле чачырткандында хамаарылга чокка кижинин болгаш хамаатыларын эргелерин болгаш хосталгаларын, күрөөнүн, хой-ниитинин корум-чурумун сагыр хүлээлгелер.

2. Корум-чуруму хандыраарына хамаатыларын киржилгези хууда-даа, коллективтик-даа бооп болур.

134 чүүл. Тыва Республиканын прокуратуразы

1. Тыва Республиканын прокуратуразы Россия Феде-рациянын Конституциязынга дүүштүр чангыс аай федералдык төпчүктөн системанын кезээ болбашан, адаанда турар прокурорлар оон белик эрге-дужалдыктарга болгаш Россия Федерациязынын Чингине прокуратурага чачыртар.

2. Тыва Республиканын прокурорун Россия Феде-рациянын Чингине прокурору Тыва Республиканын Чазан-биле дугурушкан, албан-дужалына томулалар.

3. Тыва Республиканын прокуратуразынын бүрүн эргелерин, ажилын организастаарын болгаш ажил-чорудулганын чурумун федералдык хоойлу-биле тодаралдыр.

135 чүүл. Эрге-хоойлу камгалаар органны

Тыва Республика кижинин, ниитилелдин болгаш күрөөнүн айылы чок чоруун хандыраар, оларнын өт-хөрөңгизин, оон иш тинде мал-маганын камгалаар, хой-ниитинин корум-чурумун

камгалап-кадагалаар болгаш кем-хөрөк үлгүдешкинери-биле демисел чорудар сорулга-биле ажил-чорудулганын феде-ралдык хоойлужулуга-биле таарыштырп турар эрге-хоойлу камгалаар органны-биле кады ажилдаар.

XIV эге. КУРҮНЕ БОЛГАН МУНИЦИПАЛДЫГ АЛБАНЫНЫН ҮНДЕЗИННЕРИ

136 чүүл. Тыва Республиканын девискээринге күрүн албанын күүсөдир

1. Тыва Республиканын девискээринге күрүн албанын күүсөдир дээрге федералдык күүсөкчи эрге-чачырга органнынын болгаш Тыва Республиканын күрүн эрге-чачырга органнынын бүрүн эргелеринин күүсөлдөз хандыра талазы-биле Россия Федерациязынын күрүн албан федералдык хоойлуларга дүүштүр профессионал ажил-чорудулга болур.

2. Тыва Республиканын күрүн албан-хаакчызы болза Тыва Республиканын күрүн албанынын күрүн албан-дужалынын хүлээлгезин күүсөдир Россия Федерациязынын хамаатызы болур, ол дээш анаа шалыны Тыва Республиканын бюджет хөрөңгизин күүсө-биле төлээр.

3. Күрүн албан-хаакчыларынын эрге-байдалын федералдык хоойлулар болгаш Тыва Республиканын хоойлулары-биле тодаралдыр.

137 чүүл. Муниципалдык албан

1. Муниципалдык албан — муниципалдык албан-дужалга доктаамал үндезинге ажилдаар, сонгулалдык эвес профессионал ажил-чорудулга болур.

2. Муниципалдык албан-хаакчы болза амгы күштүг хоойлужулуга доктааткан чуруму болгаш муниципалдык тургузугун уставын езугаар, тус чер бюджетинин күүсө-биле шалын алыр, муниципалдык албан-дужалдын хүлээлгезин күүсөдир туруп Россия Федерациязынын хамаатызы болур.

3. Муниципалдык албан-хаакчызынын эрге-байдалын федералдык хоойлулар болгаш Тыва Республиканын хоойлу-лары-биле тодаралдыр.

XV эге. АДМИНИСТРАТИВ-ДЕВИСКЭЭР ТУРГУЗУУ

138 чүүл. Административ-девискээр үлгези

1. Тыва Республика хоорайлардан, кожуунардан (көдээ районнардан) болгаш Тыва Республиканын Чазанын Даргазынын киргени-биле Тыва Республиканын Улуг Хуралын бадылаар республиканын административ-девискээр үлгезинин даңызы-биле тодараттынар еске-даа административ-девискээр кезектерден болгаш чурттакчылыг черлерден тургустунган.

2. Тыва Республиканын составында.

а) кожуунар (көдээ районнар) — Бай-Тайга, Барыин-Хемчик, Чөөн-Хемчик, Каа-Хем, Кызыл, Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Бии-Хем, Сүт-Хөл, Таңды, Тере-Хөл, Тес-Хем, Тоюу, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл болгаш Эрэин;

б) республика чергелиг хоорайлар — Кызыл, Ак-Довурак бар.

139 чүүл. Административ-девискээр тургузуунун талазы-биле Тыва Республиканын бүрүн эргелери

1. Тыва Республика бодунун административ-девискээр тургузуун болгаш административ-девискээр кезектерин эрге-байдалын күштүт бооп турар хоойлужулуга дүүштүр боду бот-тускайлан тодаралдыр.

2. Административ-девискээр кезектерин тургузарын, дүжүрерин, оларнын аразында кызыгаарларын доктаадыр болгаш ескертирерин, адын адаарын болгаш эде адаарын, Тыва Республиканын административ-девискээр укур-дузалыг еске-даа айтырылганын чогуур девискээрин чурттагыч чонунун саал-ооналын база эрге-ажыын барымдаалар, Тыва Республиканын конституция хоойлузунга дүүштүр шийтпирлээр.

XVI эге. ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН КОНСТИТУЦИЯЗЫНГА ЭДИЛГЕЛЕР КИРИР БОЛГАН ЭДЕ КӨӨРҮ

140 чүүл. Тыва Республиканын Конституциязынын доктаамал болурун хандыраары

1. Тыва Республиканын Конституциязынын доктаамалы ону хүлээп алырынын болгаш чамдык конституция чүүлдерин эде көөрүнүн тускай онза чуруму-биле хандырттынар.

2. Тыва Республиканын Конституциязын, а ол ышкаш бо Конституциянын I болгаш XVI эгелеринге эдилгелери Тыва Республиканын референдуму-биле хүлээп алыр.

141 чүүл. Тыва Республиканын чаа Конституциязын хүлээп алыры

1. Тыва Республиканын Конституциязын ажилдап кылыр дугайында саналдарны Тыва Республиканын Улуг Хуралы болгаш Тыва Республиканын Чазан кирип болур, оон-биле чергелештир Тыва Республиканын Улуг Хуралынын саналы Тыва Республиканын Чазан-биле, а Тыва Республиканын Чазанын саналы Тыва Республиканын Улуг Хуралы-биле дугуруштунган болур укурлуг.

2. Тыва Республиканын чаа Конституциязынын төлөвөлгелерин ажилдап кылыры эрежечок чугула деп бот-боттарынын аразында дугурушкан таварылгада Тыва Республиканын Улуг Хуралы болгаш Тыва Республиканын Чазан Тыва Республиканын Конституция комиссиянын тургузар, оон тургузарынын болгаш ажил-чорудулганын чурумун конституция хоойлузу доктаадыр. Тыва Республиканын Конституция комиссиясы Тыва Республиканын чаа Конституциязынын төлөвөлгелерин ажилдап кылгаш, ону Төлөөлөкчилер палатазынче кириер. Төлөөлөкчилер палатазын Тыва Республиканын чаа Конституциязынын төлөвөлгелерин кирген үезинден 14 хонук хуусада ону Тыва Республиканын референдумунче кириер дугайында шийтпирин хүлээп алыр.

142 чүүл. Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелер кириери

1. Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелер

кириер дугайында саналдарны Төлөөлөкчилер палатазы-даа, Тыва Республиканын Чазан-даа Тыва Республиканын конституция хоойлузунун төлөвөлгелери кылдыр тургускаш, кирип болур.

2. Тыва Республиканын Конституциязынын I база XVI эгелеринге эдилгелери бо Конституциянын 141 чүүлүнде көрдүнгөн чурум езугаар хүлээп алыр.

3. Тыва Республиканын Конституциязынын II-XV эгелеринге эдилгелери Хоойлужулуга палатазы депутаттарын доктааткан санынын үштүн ийден эвээш эвес үннөр бадылаашкыны-биле хүлээп алыр болгаш оларны хүлээп алган хүнүнден 14 хонук хуусада Төлөөлөкчилер палатазынга сайгарып көөрүнге кириер. Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелери Төлөөлөкчилер палатазынга депутаттарын доктааткан санынын үштүн ийизинден хой кезин бадылаан болза, оларны Төлөөлөкчилер палатазы чүүлүгүнүп деткээ деп санаар.

4. Бир эвес Төлөөлөкчилер палатазынга эдилгелери оон депутаттарынын эрежечок чугула четчир санын бадылаашкынары-биле деткеейин барган таварылгада оларны Хоойлужулуга палатазынче чедир ажилдап кылыры-биле чорудар. Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелерден Төлөөлөкчилер палатазы дагын катап ойталаан таварылгада Тыва Республиканын Конституциязынын ол-ла чүүлдерин ескерттир азы немээр талазы-биле (ол-ла айтырып талазы-биле) конституция хоойлужулуга инициативаны ону дагын катап ойталаан хүнден ийи чыл хуусаадан сонгаар Хоойлужулуга палатазынга кирип болур.

5. Хоойлужулуга палатазынын хүлээп алганы болгаш Төлөөлөкчилер палатазынга чүүлүгүнүп деткээни Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелер кириер дугайында Тыва Республиканын конституция хоойлузунда ойталаан таварылгада Хоойлужулуга палатазы болгаш Төлөөлөкчилер палатазы ук хоойлу ону мурнунда кирген эдилгезинге депутаттарынын доктааткан санынын үштүн ийи кезинден эвээш эвес хой кезин-биле деткээ туруп болур. Оон мурнунда кирген эдилгези-биле Хоойлужулуга палатазынын болгаш Төлөөлөкчилер палатазынын депутаттарынын эрежечок чугула хой бадылаашкыны-биле деткээни Тыва Республиканын конституция хоойлузун Тыва Республиканын Чазанын Даргазы база катап эгидип болбас болгаш 14 хонук иштинде ат салгаш, чонга чарлап чедирер укурлуг.

ИЙГИ КЕЗЕК XVII эге. ТҮННЭЛ БОЛГАН ШИЛЧИЛГЕ ЧҮҮЛДЕР

143 чүүл. Шилчилге чүүлдер

1. Тыва Республиканын Конституциязын Тыва Республика-нын референдумунга хүлээп алыр болгаш ол бадылаашкынын түннелдерин талазы-биле албан хуузунда парлаанынын хүнүнден эгелеп күштүт болур.

Оон-биле кады Тыва Республиканын 1993 чылдын октябрь 21-де хүлээп алган Конституциязы (Үндезин Хоойлузу) оон дараазында ескерилгелери болгаш немелделери-биле кады күш чок болур.

2. Бо Конституциянын күштүт бооп киреринге чедир Тыва Республиканын девискээринге ажилгартып турган Тыва Республиканын хоойлулары болгаш еске-даа эрге-хоойлу актыларын бо Конституцияга чөрүшкөк кезээ-биле ажил-латтынар. Тыва Республиканын күрүн эрге-чачырганын органны, Тыва Республиканын тус чер бот-башкарылган органны болгаш эрге-дужалдык кижилери боттарынын хүлээп алгылааны нормативтик эрге-хоойлу актыларын бо Конституциянын күштүт бооп кирген хүнүнден бир чыл хуусаа иштинде оларны анаа дүжүр кылдыр элер хүлээлгелер.

3. Тыва Республиканын Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) дүүштүр сонгуткан Тыва Республиканын Президентизи бо Конституциянын күштүт бооп кирген хүнүнден эгелеп доктааткан Тыва Республиканын Чазанын Даргазынын бүрүн эргелерин оон сонгутканы хуусаазы төнүжүгө чедир боттандырар. Тыва Республиканын Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) езугаар сонгуткан Тыва Республиканын орадакчы президентизи бо Конституциянын күштүт бооп кирген хүнүнден эгелеп Тыва Республиканын Президентизинин даасканы-биле сонгутканы хуусаазы төнүжүгө чедир оон бүрүн эргелерин чамдызын боттандырар болгаш Тыва Республиканын Президентизи бодунун хүлээлгелерин күүсөдир шыдаас апарган бүгү таварылгаларда ону солул болур.

4. Тыва Республиканын Конституциязын (Үндезин Хоойлузун) езугаар сонгуткан Тыва Республиканын Дээди Хуралы (Парламентизи) бо Конституциянын күштүт бооп кирген хүнүнден эгелеп сонгутканы хуусаазы төнүжүгө чедир Төлөөлөкчилер палатазынга болгаш Хоойлужулуга палатазынга оон доктаатканы бүрүн эргелерин Тыва Республиканын Конституциязынга эдилгелер кириер бүрүн эргелерден анында боттандырар.

5. Тыва Республиканын чоунуу Улуг Хуралы (сөздизи) бо Конституциянын күштүт бооп кирген хүнүнден эгелеп анаа дүүштүр Тыва Республиканын Улуг Хуралын сонгутууга чедир Тыва Республиканын Конституциязынын II-XV чүүлдеринге эдилгелер кириер талазы-биле бүрүн эргелерин боттандырар.

6. Тыва Республиканын Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) дүүштүр тургустунган Тыва Республиканын Чазан бо Конституциянын күштүт бооп кирген хүнүнден эгелеп Тыва Республиканын Чазанын эргелерин, хүлээлгелерин болгаш харыскалганын алыр.

7. Бо Конституциянын күштүт бооп кирген хүнүнден үш ай хуусада Тыва Республиканын Дээди Хуралы (Парламентизи), Тыва Республиканын Президентизи, Тыва Республиканын Чазан бо Конституциянын күштүт бооп кирген хүнүнден эгелеп Тыва Республиканын Чазанын эргелерин, хүлээлгелерин болгаш харыскалганын алыр.

8. Бо Конституциянын күштүт бооп кирген хүнүнден үш ай хуусада Тыва Республиканын Дээди Хуралы (Парламентизи), Тыва Республиканын Президентизи, Тыва Республиканын Чазан бо Конституциянын күштүт бооп кирген хүнүнден э